

viktor ullmann **neklidný** **středoevropan**

viktor ullmann

niespokojny
środkowoeuropejczyk

unruhiger
mitteleuropäer

Národní divadlo moravskoslezské vydává tuto publikaci u příležitosti nastudování večera dvou jednoaktových oper, Rozbitý džbán a Císař Atlantidy aneb Odepření smrti skladatele Viktora Ullmana (1898–1944), rodáka z nedalekého Těšína. Premiéry se uskutečnily 16. a 18. února 2023 v Divadle Antonína Dvořáka v Ostravě.

Inscenace byla realizována v rámci dramaturgické řady Opery tereziánských skladatelů a v koprodukcí s Národním divadlem v Praze v rámci projektu Musica non grata (2020–2023) s podporou Velvyslanectví Spolkové republiky Německo; v rámci této koprodukce bude též 4. února 2024 uvedena na scéně pražského Stavovského divadla.

Opera Národního divadla moravskoslezského je zároveň prvním operním souborem v Česku, který operu Rozbitý džbán, zkomponovanou v roce 1942, nastudoval.

Das Mährisch-Schlesische Nationaltheater veröffentlicht dieses Heft anlässlich der tschechischen Erstaufführung von zwei Opern-Einaktern, „Der zerbrochene Krug“ und „Der Kaiser von Atlantis oder Die Tod-Verweigerung“ des aus der unweit gelegenen Stadt Teschen (Cieszyn) gebürtigen Komponisten Viktor Ullmann (1898–1944).

Die Premieren fanden am 16. und 18. Februar 2023 im Antonín-Dvořák-Theater in Ostrava statt. Diese Produktion ist im Rahmen der dramaturgischen Reihe „Opern Theresienstädter Komponisten“ und in Koproduktion mit dem Nationaltheater Prag im Rahmen des Projekts Musica non grata (2020–2023) realisiert worden, das mit der Unterstützung der Botschaft der Bundesrepublik Deutschland verläuft. Als ein Teil dieser Koproduktion wird unsere Inszenierung am 4. Februar 2024 auch im Ständetheater in Prag aufgeführt.

Die Oper des Mährisch-Schlesischen Nationaltheaters ist gleichzeitig das erste tschechische Opernensemble, das die 1942 komponierte Oper „Der zerbrochene Krug“ einstudiert hat.

NÁRODNÍ DIVADLO
MORAVSKOSLEZSKÉ

Národní divadlo

Velvyslanectví
Spolkové republiky Německo
Praha

jiří nekvasil

ředitel
Národního divadla moravskoslezského

Intendant
des Mährisch-Schlesischen Nationaltheaters

viktor ullmann

neklidný

středoevropan

V roce 2018, kdy jsme si připomínali 120. výročí narození významného evropského skladatele Viktora Ullmanna (* 1898 Těšín, † 1944 Osvětim-Březinka), se v jeho rodném městě – nyní dvojměstí Český Těšín a Cieszyn – zrodil hudební festival ULLMANNOVSKÉ SLAVNOSTI, který od té doby každé dva roky připomíná tuto mimořádnou uměleckou osobnost s tragickým osudem. U příležitosti prvního ročníku festivalu muzikoložka Magdalena Živná, spoluzakladatelka a umělecká ředitelka festivalu, vytvořila životopisnou výstavu, která slovem i obrazem připomněla nejdůležitější etapy a milníky Ullmannova života a tvorby. Její první prezentace se uskutečnila v listopadu 2018 v českotěšínském Café Avion a publiku byla v Českém Těšíně přístupná i během dosavadních dalších ročníků festivalu, v září 2020 a dubnu 2022.

Při příležitosti současné premiéry dvou operních aktovek Viktora Ullmanna na jevišti Národního divadla moravskoslezského, druhého dílu cyklu „Opery terezińských skladatelů“, a též v roce dalšího skladatelova životního jubilea, 125. výročí narození, autorka i pořadatelé festivalu s potěšením poskytli výstavní texty a obrazový materiál divadlu, aby se s pozoruhodným životním příběhem skladatele mohli blíže seznámit i diváci inscenací NDM i pražského Národního divadla.

viktor ullmann

niespokojny

środkowoeuropejczyk

W roku 2018, kiedy obchodziliśmy 120. rocznicę urodzin ważnego europejskiego kompozytora Viktora Ullmanna (* 1898 Cieszyn, † 1944 Auschwitz-Birkenau), w jego rodzinnym mieście – obecnie bliźniaczych miastach Czeskim Cieszynie i Cieszynie – narodził się festiwal muzyczny UROCZYŚCISCI ULLMANNOWSKIE, który obecnie co dwa lata upamiętnia tę niezwykłą osobowość artystyczną o tragicznym losie. Z okazji pierwszej edycji festiwalu muzykolog Magdalena Živná, współzałożycielka i dyrektor programowa festiwalu, stworzyła wystawę biograficzną, która słowem i obrazem przypomniła najważniejsze etapy i kamienie milowe życia i twórczości Ullmanna. Pierwsza prezentacja wystawy odbyła się w listopadzie roku 2018 w Café Avion w Czeskim Cieszynie i była dostępna dla publiczności podczas kolejnych edycji festiwalu, we wrześniu roku 2020 i w kwietniu roku 2022.

Z okazji obecnej premiery dwóch oper Viktora Ullmanna na scenie Narodowego Teatru Morawsko-Śląskiego, drugiej części cyklu „Opery Kompozytorów Terezińskich”, a także w roku kolejnego jubileuszu kompozytora, 125. rocznicy

jego urodzin, autorka wystawy i organizatorzy festiwalu z przyjemnością przekazali teatrowi teksty wystawiennicze i materiały wizualne, aby widzowie spektakli NTM mogli bliżej zapoznać się z niezwykłą historią życia kompozytora.

ciąg dalszy na stronie 25 ➤

viktor ullmann unruhiger mitteleuropäer

2018, als wir des 120. Geburtstages des bedeutenden europäischen Komponisten Viktor Ullmann (* 1898 Teschen, † 1944 Auschwitz-Birkenau) gedachten, wurde in seiner Geburtsstadt – heute der Doppelstadt Český Těšín (CZ) und Cieszyn (PL) – das Musikfestival ULLMANN-FEIERLICHKEITEN ins Leben gerufen, das nun jedes zweite Jahr an diese außergewöhnliche künstlerische Persönlichkeit mit tragischem Schicksal erinnert. Zu Anlass der ersten Ausgabe der Veranstaltung verfasste die

Musikwissenschaftlerin Magdalena Živná, Mitbegründerin und künstlerische Leiterin des Festivals, eine biografische Ausstellung, die in Wort und Bild die wichtigsten Abschnitte und Meilensteine von Ullmanns Leben und Werk vergegenwärtigt. Die erste Präsentation der Ausstellung ging im November 2018 im Café Avion in Český Těšín über die Bühne und sie war dem Publikum auch während der folgenden zwei Festivalausgaben, im September 2020 und April 2022, zugänglich.

Anlässlich der jetzigen Uraufführung von zwei Einaktern Viktor Ullmanns auf der Bühne des Mährisch-schlesischen Nationaltheaters, der zweiten Folge des Zyklus „Opern Theresienstädter Komponisten“, und gleichzeitig im Jahr eines weiteren Jubiläums Ullmanns, seines 125. Geburtstages, stellten die Verfasserin und Festivalveranstalter dem Theater gern die Ausstellungstexte und -bilder zur Verfügung, um die einzigartige Lebensgeschichte des Komponisten auch dem Theaterpublikum näher zu bringen.

fortsetzung auf seite 36 ➤

jana galášová

ředitelka mezinárodního hudebního festivalu Ullmannovské slavnosti

dyrektor międzynarodowego festiwalu muzycznego Uroczystości Ullmannowskie

Direktorin des internationalen Musikfestivals ULLMANN-FEIERLICHKEITEN

magdalena živná

autorka výstavy, umělecká ředitelka festivalu Ullmannovské slavnosti

autorka wystawy, dyrektor programowa festiwalu Uroczystości Ullmannowskie

Verfasserin der Ausstellung, künstlerische Leiterin des Festivals ULLMANN-FEIERLICHKEITEN

dana zipserová

ředitelka Městské knihovny Český Těšín, hlavního pořadatele festivalu

dyrektor Biblioteki Miejskiej w Czeskim Cieszynie, głównego organizatora festiwalu

Direktorin der Stadtbibliothek Český Těšín, des Hauptveranstalters des Festivals

1898—1909

dětství v těšíně I.

Otec Viktora Ullmanna Maximilian (* 1861 Brtnice u Jihlavy, † 1938 Vídeň) zahájil v roce 1879 svoji vojenskou kariéru, která jej v roce 1896, již jako ženatého kapitána, přivedla do posádkové služby v Těšíně. Otec i matka Malwine (* 1873 Vídeň, † 1940 Praha) byli židovského původu, z důvodu dalšího kariérního postupu otce však oba konvertovali ke katolické víře. Také Viktor byl záhy po svém narození (1. ledna 1898) pokřtěn v těšínském katolickém kostele sv. Máří Magdaleny. Až do opuštění Těšina v r. 1909 zde rodina bydlela v celkem třech bytech, jejichž adresy, nacházející se postupně stále blíže centru města, odrážely pozvolný služební i společenský vzestup otce i celé rodiny. Malý Viktor zahájil povinnou školní docházku v roce 1903 v čtyřleté cvičné škole císařsko-královského učitelského semináře. Byla to obdoba obecné školy, do které Viktor chodil do roku 1907, a v září téhož roku nastoupil do primy tehdejšího c. k. gymnázia arcivévodý Albrechta (k. k. Albrecht-Gymnasium) na Kirchplatz 5, dnes plac Kościelny (sídlí zde Szkoła Podstawowa Towarzystwa Ewangelickiego; až rok poté byla otevřena nová budova školy na dnešním náměstí plac Slowackiego, ale tu už Viktor nenavštěvoval).

V této době patrně začíná jeho hudební vzdělávání v jedné z těšínských soukromých hudebních škol, zatím pouze ve hře na klavír. První třídu gymnázia Viktor absolvoval s vynikajícím prospěchem, avšak záhy po jejím ukončení musel své rodné město opustit. Otec, který měl být na

podzim 1909 povýšen na majora, byl převelen jako velitel praporu do Haliče. Jeho manželka, původem dívka z privilegované vídeňské rodiny, nechtěla svého manžela následovat do této odlehlé provincie a navíc i vztah manželů už v té době trpěl značným odcizením, které později vedlo k rozvodu. Malwine Ullmann se tedy v létě 1909 se synem přestěhovala zpět do Vídně.

1

Maximilian Ullmann, Viktorův otec, na jediné dochované fotografii z r. 1886.

29. Jānec 2. jēber Langg	Marie 411	Anton Klepek 1.	Helene jub. Jenul	Lucas Buzina Ludvik Laffner Marie Stotter Wigfr Lafner
Mejstres 20 1. Jānec Langg	Victor 1.1.	Ludvik Ullman	Marie Marian ent. 1.	W. G. B. B. B. J. G. B. B. B. K. B. B. B. B. M. B. B. B. B.
24. Jānec 18 Hawlar	Hugo 1.1.	Wulf Reuner 1.	Marie jub. Carol	W. G. B. B. B. J. G. B. B. B. K. B. B. B. B. M. B. B. B. B.
23. Jānec to. jēber 114 Hawlar		Wulf Reuner 1.	Marie jub. Carol	W. G. B. B. B. J. G. B. B. B. K. B. B. B. B. M. B. B. B. B.

2

Zápis z matriky kostela sv. Máří Magdaleny o narození Viktora Ullmanna (Státní archiv v Katovicích, pobočka v Těšíně).

3

Kasárna v Těšíně na historickém snímku z roku 1900.

1898—1909

dětství v těšíně II.

po stopách viktora ullmanna dnešním těšínem — cieszynem

Místa, spjatá s jedenáctiletým pobytem Viktora Ullmanna v jeho rodném městě, leží bez výjimky v jeho dnešní polské části, která byla za dob Rakouska-Uherska městským centrem. Proto také dřívější čeští i zahraniční badatelé, zejména před rokem 1989, ve snaze tato místa pobytu skladatele objevit, naráželi na problém žádné či špatné přístupnosti polské části města a jeho archivů. Autorka tohoto textu, který byl předlohou k výstavě, měla v roce 2018 při této „topografické identifikaci“ už snazší pozici, především díky pomoci čtyř kolegyně a kolegů z Českého Těšína a Cieszyna, jímž tímto upřímně děkuje: Janě Galášové, Ireně French, Zbigniewu Machejovi a Joanně Schönwaldové.

4

Panorama Těšína z věže Ježíšova kostela, s tehdy rozestavěnou ulicí Kaiserin-Elisabeth-Strasse (dnes ul. Pawła Stalmacha). V letech 1901–1903 Ullmannovi bydleli ve dvoupodlažním domě na levé straně. Fotografie z doby kolem roku 1890 (Muzeum Těšínského Slezska).

5

Horní předměstí s ulicí Berggasse (dnes ul. Górna) kolem roku 1900. Viktor Ullmann se narodil v rohovém domě č. 18 – na fotografii zcela vlevo, částečně zakrytý stromem (sken z portálu Fotopolska.eu).

6

Část tehdy nejelegantnější těšinské ulice Kronprinzessin-Stephanie-Strasse (dnes ul. Głęboka) s domem č. 57 (zcela vpředu), kde provozovali své obchody Max Mandl a Ignaz Süß a ve kterém Viktor Ullmann bydlel od roku 1903 až do odjezdu z Těšína v roce 1909. Fotografie z r. 1912 (Muzeum Těšinského Slezska).

8

Pfarrplatz (dnes plac Dominikański) s budovou Generálního vikariátu pro Rakouské Slezsko a pomníkem císaře Josefa II. Na fotografii vlevo vstup do státního učitelského semináře s cvičnou školou, ve které vyučovali také budoucí učitelé. Dnes – Sdružení stavebních škol (Zespół Szkół Budowlanych). Fotografie z období kolem roku 1900 (Muzeum Těšinského Slezska).

10

Seznam studentů třídy I. B gymnázia arcivévodý Albrechta v Těšíně (hvězdičkou jsou označeni vynikající studenti) ze zprávy pro školní rok 1908/1909. I když Viktor Ullmann tuto školu navštěvoval jen jeden rok, patřil, jak patrně (č. 23), i zde k nejlepším žákům (Książnica Cieszyńska).

I. B-Klasse.

1. Bystron Eduard, Freistadt.
2. Cywka Rudolf, Schimoradz.
3. Czerwenka Franz, Freistadt.
- *4. Domes Herbert, Oderberg.
5. Dulawa Johann.
6. Gajdzica Paul, Ustron.
7. Göbel Engelbert, Jablunkau.
8. Heczko Paul, Roy.
9. Knopp Ewald, Jablunkau.
10. Kopetz Alfred, Dęborszyn, Galizien.
11. Kominek Oswald, Dombrau.
12. Kutschera Rudolf, Niedergrund, Böhmen.
13. Mayer Paul, Freistadt.
- *14. Pasterny Karl, Ustron.
15. Rötter Johann, Starkkirch, Schweiz.
16. Samck Leo, Dombrau.
- *17. Schiek Karl, Dornfeld, Galizien.
18. Schramek Walter.
19. Schrötter Leo, Zabieh.
20. Skrzek Franz, Baschka.
21. Smagon Albert, Karwin.
- *22. Sztwiertnia Paul, Skotschau.
- *23. Ullmann Viktor.
24. Wechsberg Josef, Zeislowitz.
25. Zahraj Ludwig, Darkau.
26. (Zwilling Gustav, Groß-Kunt-schitz.)

(25)

15

Patrik	Name, Váratand, Geburtsort und Religion des Kindes	Name, Stand und Wohnung der Eltern oder deren Stellvertreter	Geburtsdatum	Geburtsort	Religion	Schulbesuch											
						1890	1891	1892	1893	1894	1895	1896	1897	1898	1899	1900	1901
27	Ludwig Süß	Maria, Mann Süß	geb. 22. Okt. 1892	Praschowitz Gleibitz-Gleibitz	Katholik	1	2	1	1	2	1	2	2	1	2	1	2
30	Ignaz Süß	Ignaz Süß	geb. 22. April 1891	Praschowitz Gleibitz-Gleibitz	Katholik	1	1	1	1	2	1	2	1	1	1	1	1
31	Walter Ullmann	Magdalena Ullmann	geb. 4. Januar 1894	Praschowitz Gleibitz-Gleibitz	Katholik	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
32	Ignaz Ullmann	Ignaz Ullmann	geb. 28. April 1893	Praschowitz Gleibitz-Gleibitz	Katholik	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1

7

Část soupisu žáků IV. třídy tzv. cvičné školy (obecné), fungující při státním učitelském semináři v Těšíně, s výkazem známek ve školním roce 1906/1907. Viktor Ullmann (v seznamu s č. 31) ji navštěvoval v letech 1903-1908 a – jak z výkazu patrné – učil se velmi dobře. (Státní archiv v Katovicích, pobočka v Těšíně).

9

Po skončení obecné školy začal Viktor v r. 1908 studovat na gymnáziu arcivévodý Albrechta (k. k. Albrecht-Gymnasium) na Kostelním nám. (plac Kościelny). Dnes zde sídlí Základní škola evangelické společnosti (Szkoła Podstawowa Towarzystwa Ewangelickiego). O rok později se gymnázium přestěhovalo do nové, větší budovy na dnešním náměstí Slowackiego. Fotografie z roku 1885 (Muzeum Těšinského Slezska).

7

1909—1916 mládí ve vídni

Po příchodu do Vídně Viktor s matkou bydlel nejprve v domě svého dědečka, bohatého advokáta Adalberta Billitzera. Matka ale brzy hledala vlastní útulek, a tak po několika dalších stěhováních v r. 1913 se synem zakotvila v honosném činžovním domě v Kübeckgasse 18 ve 3. vídeňském okrese (kde Viktor bydlel až do svého odchodu do Prahy a paní Ullmannová do r. 1936). Nedaleko odtud, v Kundmannngasse (obě budovy existují dodnes), se také nacházelo renomované gymnázium, na němž Viktor od podzimu začal studovat a úspěšně zde vytrval až do své předčasné válečné maturity v r. 1916. Na této škole mezi jeho spolužáky patřilo i několik později slavných kulturních osobností (např. skladatel Hanns Eisler nebo spisovatel Heimito von Doderer), ale také třeba synové habsburského arcivévody Leopolda Salvátora.

Viktor zde navázal řadu přátelství a jejich prostřednictvím i kontakt s tehdejšími vídeňským „hnutím mládeže“ (Jugendbewegung). Spolu s matkou a později s přáteli také naplno užíval bohatého vídeňského kulturního, zejména hudebního života, který měl samozřejmě na jeho zrající osobnost zásadní vliv. Kromě klasického repertoáru vídeňské opery či symfonických koncertů zažil už i první významné události rodící se hudební moderny, tzv. Druhé vídeňské školy, jejíž ústřední postavou byl „vynálezce“ dvanáctitónové hudby Arnold Schönberg. Mladý Ullmann tak osobně zažil nejen vídeňskou premiéru

Schönbergových Písní z Gurre v únoru 1913 (které pak sehrály významnou roli i v počátcích jeho pražské kariéry), ale i slavný vídeňský „skandální koncert“ o měsíc později, který kvůli rvačce příznivců a odpůrců uváděných moderních skladeb musel být předčasně ukončen. V této době také začalo Ullmannovo systematické hudební vzdělávání, jak ve hře na klavír, kde byl ovšem zčásti i samoukem, tak v hudební teorii, které ho vyučoval Josef Polnauer.

11

Plakát ke „skandálnímu koncertu“ z 30. března 1913.

12

Gymnázium ve vídeňské Kundmanngasse, postavené v roce 1873, navštěvoval Viktor Ullmann od roku 1909 a složil na něm i svoji „válečnou maturitu“.

13 — 14

Dvě „ikony“ hudebního života ve Vídni. Dvorní (dnes Státní) operu (foto nahoře) a budovu Vídeňského hudebního spolku (Wiener Musikverein), navštěvoval mladý Ullmann jak s matkou, tak i s přáteli.

1916—1918

dělostřelecký pozorovatel v první světové válce

Idylické mládí ve Vídni vzalo ovšem rázem za své po vypuknutí „Velké války“ v roce 1914. O dva roky později, kdy měl Viktor maturovat a hrozilo jeho okamžité povolání na frontu, se nechal přesvědčit svým otcem a přihlásil se sám jako tzv. „jednoroční dobrovolník“, což byl vojenský status, který skýtal řadu výhod, především svého nositele chránil před nasazením do nejhorších bojů v první frontové linii. Ullmann se tak po příslušném výcviku na dělostřelecké základně v uherském Hajmaskéru stal oficiálně „dělostřeleckým pozorovatelem“ a byl přidělen k jednotce, která obsluhovala jednu z tehdy nejmodernějších a nejobávanějších rakouských zbraní, houfnici ráže 38 cm, vyráběnou v plzeňských Škodových závodech. S ní se také na podzim r. 1917 aktivně zúčastnil tzv. 12. bitvy na řece Soče (italsky Isonzo) v dnešním Slovinsku, která byla poslední velkou bitvou, kterou rakousko-uherská armáda vyhrála, především „díky“ použití bojového plynu, proti kterému byli italští vojáci bezbranní. Nicméně za účast v této bitvě byl i Viktor vyznamenán a přeložen do klidného zázemí na pobřeží Jaderského moře, nedaleko Terstu. Zde se jako „hudební důstojník“ až do konce války mohl celkem

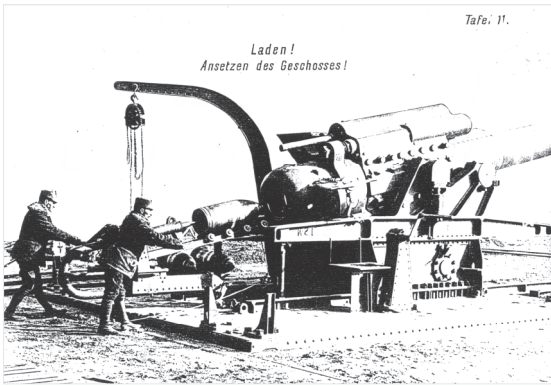
nerušeně věnovat svému budoucímu povolání – pořádal zde koncerty pro vojáky i civilní obyvatelstvo a na několika z nich také vystoupil jako klavírista. Vojenskou službu opustil na podzim 1918 jako poručík v záloze a po rozpadu Rakousko-Uherska pak byl v roce 1920 definitivně propuštěn z armády.

O všech svých válečných zážitcích takřka každodenními dopisy podrobně informoval svoji první velkou lásku, Vídeňanku Annu Wotitz; tato dochovaná korespondence, uložená dnes v Berlíně, tvoří také jeden z nejdůležitějších pramenů k raným fázím Ullmannova života.

15

Viktor Ullmann (zcela vpravo) se svými spolubojovníky na své jediné dochované válečné fotografii z neznámých uherských novin z r. 1917 (Staatsbibliothek zu Berlin, Musikabteilung / Státní knihovna Berlín, hudební oddělení).

16

Obří houfnici ráže 38 cm, kterou pro armádu vyráběla plzeňská Škodovka a která patřila k nejobávanějším rakouským zbraním, Ullmann na frontě zažil osobně. Na obrázku: kresba z instruktážní příručky k obsluze zbraně (Kriegsarchiv / Válečný archiv Vídeň).

18

Císařský jmenovací dekret, povyšující Viktora Ullmanna na poručíka v záloze. V této funkci také c. a k. armádu na podzim 1918 opustil (Kriegsarchiv / Válečný archiv Vídeň).

PROGRAMM
des am **Donnerstag, den 7. März 1918** im Saale der «Obtrniško društvo» (Narodni dom) in Barcola (Riviera Nr. 82.) stattfindenden

MUSIK-ABENDS

1. Goldmark Air.
Francois Schubert L'abeille (die Biene).
Schumann Träumerei.
Bach Bourée.
Gossec Gavotte.
2. Mozart Sonate e moll.
Allegro - Tempo di minuetto.
Mozart Sonate b dur.
Allegro moderato - Andantino sostenuto e cantabile - Allegro.
3. Mozart Symphonie g moll.
(Übertragen für Geige und Klavier.)
Molto allegro - Andante - Menuetto - Allegro assai.

Violine . . Josef v. Szirmai — Klavier . . Viktor Ullmann

*Euer Hochwohlgeboren werden hiezu höflichst eingeladen.
Das Programm gilt als Einlasskarte und es wird gebeten
dieses beim Eintritt vorzuweisen.*

Beginn pünktlich 8. h abends.

17

Plakát na koncert Viktora Ullmanna s houslistou Josefem Szirmaiem ze 7. března 1918, konaný po převelení Ullmanna do válečného zázemí v okolí Terstu (Staatsbibliothek zu Berlin, Musikabteilung / Státní knihovna Berlín, hudební oddělení).

1918—1942

životní a umělecké zrání I.

umělecké začátky — vídeň, praha (1918—1927)

Na podzim 1918 je Ullmann jako „poručík v záloze“ propuštěn do civilu a vrací se do Vídně. Zde začíná studovat práva, ale mnohem intenzivněji se věnuje studiu hudby, především návštěvě kompozičního semináře skladatele Arnolda Schönberga (1874 Vídeň – 1951 Los Angeles). Zároveň na jaře 1919 uzavírá svůj první „mladický“ sňatek s Marthou Koref (1894–1942), a protože jeho manželka je rodilá Pražanka, stěhují se novomanželé do Prahy. Zde Ullmann na podzim 1920 zahajuje svoji hudební kariéru jako sbormistr a korepetitor, později i dirigent v Novém německém divadle (Neues deutsches Theater – NDT, dnes Státní opera Praha), které pod dlouholetým vedením Alexandra von Zemlinského v těch letech platilo jako významná evropská operní scéna. Ullmann se zde významně podílí například na památném pražském provedení Schönbergových Písní z Gurre (1921), ale pozornost si v pražských hudebních kruzích postupně vydobude i samostatnými dirigentskými úkoly.

Zároveň se v Praze v březnu 1923 poprvé představí i jako skladatel, a to provedením Sedmi písní s klavírem. Následují provedení řady jeho dalších děl, z nichž největší pozornost vzbudí

klavírní Variace a dvojitá fuga na téma Arnolda Schönberga (které pak, zejména v pozdější orchestrální verzi ze 30. let, slaví i mezinárodní úspěchy). Když šéfdirigent Zemlinsky v roce 1927 odchází z Prahy do Berlína, opouští své místo v NDT také Ullmann.

19

Viktor Ullmann se svou první manželkou Marthou Koref (1894–1942), okolo r. 1926.

20

Skladatel Arnold Schönberg, geniální průkopník moderní evropské hudby. Jeho kompoziční seminář ve Vídni Viktor Ullmann navštěvoval bezprostředně po válce a tento skladatel jeho dílo také významně ovlivnil.

21

Šéfdirigent NDT a dnes i ceněný skladatel Alexander von Zemlinsky divadlo vedl v letech 1911–1927 a pražskou německou operu pozvedl na celoevropskou úroveň.

22

V Novém německém divadle v Praze, které svou činnost zahájilo v r. 1888, Ullmann v roce 1920 započal svoji profesionální hudební kariéru (pohlednice, kolem roku 1900).

1918—1942

životní a umělecké zrání II.

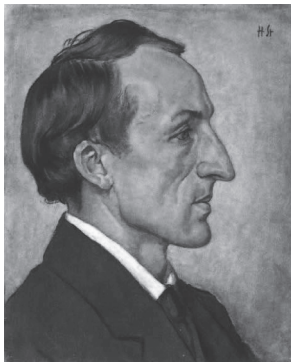
putování po Evropě (1927—1933)

Po profesionálních zkušenostech, získaných v angažmá v Novém německém divadle, platí Viktor Ullmann – vedle svých prvních úspěchů skladatelských – již také za ostrýho hudebního praktika-dirigenta. Brzy jej proto dostihuje nabídka na vedení opery Městského divadla v Ústí nad Labem. Ullmann zde v sezóně 1927/28 působí velmi úspěšně (za sezónu realizuje 8 premiér), ale protože divadlo se na jaře 1928 octne ve finanční krizi, odchází dobrovolně zpět do Prahy. Poté, co se v dubnu 1929 zúčastní v Ženevě festivalu Mezinárodní společnosti pro soudobou hudbu, kde vzbudí značný ohlas uvedením jeho „Schönbergovských variací“, dostává nabídku na místo dirigenta scénické hudby v Činoherním divadle v Curychu (Schauspielhaus Zürich), tehdy jednom z předních divadel v Evropě, kde působí dvě sezóny, do roku 1931.

Během pobytu ve Švýcarsku, také pod vlivem svého přítele, skladatele Aloise Háby, začíná sympatizovat s učením antropozofie. To konstitoval již před první světovou válkou rakouský filozof Rudolf Steiner (1861–1925) a jeho vůdčí osobností se po Steinerově smrti stal spisovatel Albert Steffen (1884–1963). Ullmann již v roce 1929 poprvé navštíví centrum Antropozofické společnosti, Goetheanum

v Dornachu nedaleko Basileje, a jeho zájem o tento duchovní směr vyústí do vstupu do společnosti v červenci 1931. Tento rok zároveň znamená další přelom v jeho soukromém životě – v dubnu 1931 se rozvádí se svou první manželkou Marthou (manželství bylo bezdětné) a už 8. září se žení s Annie Winternitz, dcerou významného pražského lékaře, která sdílí jeho antropozofické zájmy i členství v této společnosti. A protože Ullmanna již od začátku pobytu ve Švýcarsku trápí pochybnosti o jeho hudební kariéře, rozhodne se pro zcela novou životní orientaci ve službách idejí antropozofie.

Pod vlivem antropozofa a obchodníka Hanse Mändla kupují manželé na podzim 1931 antropozofické knihkupectví ve Stuttgartu a začnou je též osobně provozovat (a ve Stuttgartu se také narodí jejich první syn Maximilian). Avšak už na konci dalšího roku stojí podnik před krachem – jak se posléze ukáže, není na vině neschopnost manželů Ullmannových, ale vědomý obchodní podvod ze strany Mändla, jehož se Ullmannovi stali nic netušícími oběťmi. Nemožnost dostat finančním závazkům, tlak věřitelů, ale ovšem i zásadně změněná politická situace v Německu (v lednu 1933 se k moci dostává Adolf Hitler), posléze Viktora i Annie donutí v červenci 1933 k překotnému návratu či spíše útěku do Prahy.

23

Spisovatel Albert Steffen, vůdčí osobnost antropozofického hnutí od r. 1925. K tomuto učení se Ullmann přiklonil koncem 20. let a zhudebnil také několik Steffenových básní i jeho „dramatickou skicu“ Pád Antikrista.

24

Městské divadlo v Ústí nad Labem, kde Viktor Ullmann působil jako šéf opery v sezóně 1927/28 (pohlednice z r. 1912).

25

Tzv. Goetheanum, do dnešní doby sídlo Antropozofické společnosti v Dornachu poblíž Basileje. Tato stavba vznikla v letech 1925–1928 jako druhé sídlo společnosti, poté, co první dům vyhořel. Její základní architektonický návrh vytvořil ještě před svou smrtí sám Rudolf Steiner.

26

Anna Ullmann, rozená Winternitz (1907–1944), druhá Ullmannova manželka, pocházela z významné pražské židovské rodiny, vystudovala v Praze po vzoru svého otce medicínu a svému manželovi porodila 4 děti.

28

Ve Stuttgartu, v chodníku v ulici Schellbergstrasse 62, kde Ullmannovi bydleli během své zdejší „podnikatelské epizody“, jsou dnes umístěny tzv. Stolpersteiny, tedy pamětní kameny otce a syna Ullmannových.

27

Maximilian Ullmann (1932–1944), nejstarší z Ullmannových dětí, se narodil ve Stuttgartu a stejně jako jeho rodiče a nejmladší bratr se stal obětí holocaustu.

1918—1942

životní a umělecké zrání III.

ceněný skladatel první republiky — bezprávný občan protektorátu (1933—1942)

Do Prahy se Viktor Ullmann s rodinou (kromě malého Maxe už je na cestě další dítě a postupně přibudou ještě dvě) vrací v důsledku stuttgartského krachu absolutně ožebračen a musí začít od nuly budovat novou existenci. Což ale – paradoxně a naštěstí – znamená návrat k jeho skutečnému poslání, tedy k hudbě. V pražských německých institucích (nikdy se nenaučil pořádně česky) hledá různé pozice s pravidelným příjmem, což se daří vždy jen dočasně – překážkou se tady v mnoha případech ukáže být jeho rakouské státní občanství, pro které se rozhodl po rozpadu monarchie (zatímco jeho otec, který celý zbytek života strávil ve Vídni, byl de iure občanem ČSR). Sebe a rodinu proto živí především „na volné noze“, jako hudební publicista, pedagog a klavírista. Manželka Anna s dětmi musí bydlet u svých rodičů, Viktor střídá různé penziony a podnájemy, až v roce 1936 se manželé konečně nastěhují do společného bytu v Praze–Vinohradech.

Ani tyto obtížné materiální podmínky však Viktorovi nezabrání v intenzivní kompoziční činnosti. Kromě řady instrumentálních a vokálních děl (především písní) patří mezi

jeho nejvýznamnější díla tohoto období další, tentokrát orchestrální verze Variací a dvojitě fugy na téma Arnolda Schönberga, která v roce 1934 získává prestižní rakouskou kompoziční Cenu Emila Hertzky. Stejného ocenění se dostane o dva roky později i jeho opeře Pád Antikrista, jejíž předlohou je „antropozofické“ drama Alberta Steffena.

V důsledku enormního pracovního vypětí se však u skladatele v polovině roku 1937 začnou projevovat závažné psychické obtíže (nеспavost, deprese) a musí se podrobit psychiatrické léčbě. V jejím rámci je v polovině prosince 1937 přijat do sanatoria v jihoněmeckém Wiesnecku u Freiburgu, které založil a podle antropozofických zásad vede dr. Friedrich Husemann (1887–1959). Avšak již v lednu příštího roku musí Ullmann léčbu přerušit a odcestovat do Vídně, aby se rozloučil se svým těžce nemocným otcem. Přes různé dřívější rozpory se otec a syn usmíří a když o dva měsíce později – osm dní po „anšlusu“ Rakouska – Maximilian Ullmann umírá, ustanovuje syna univerzálním dědicem svého majetku.

Tato skutečnost konečně vyřeší Ullmannovy finanční problémy a také mu umožní inventuru a tištěné vydání jeho děl vlastním nákladem. To už se ale schyluje k tragickému zániku Československa. Viktor Ullmann hledá možnosti emigrace pro sebe a svoji rodinu,

ale podaří se mu pouze dvě prostřední děti – syna Johannese a dceru Felicii – umístit do jednoho z dětských transportů Nicolase Wintona do Velké Británie, a tím je zachránit (nejstarší Maximilian nemůže být do transportu zařazen kvůli momentálnímu infekčnímu onemocnění).

Zároveň se definitivně rozpadá i jeho manželství s Annou, s kterou se rozvádí v srpnu 1941, ale už v říjnu se žení potřetí, s Elisabeth Frank-Meissl. Spolu s ní a její dcerou je pak 8. září 1942 deportován do Terezína, kde se už od května nachází s oběma zbylými syny i Anna Ullmann.

30

Po rozvodu s Annou v srpnu 1941 se Viktor již dva měsíce poté žení potřetí, s Elisabeth Frank-Meissl. Jedním z důvodů tak rychlého sňatku je obava, aby jako „svobodný“ nebyl zařazen do jednoho z prvních židovských transportů, které z Prahy směřují kamsi do Polska. O rok později se už ale ani on, ani jeho žena transportu nevyhnou...

32

Psychiatrické sanatorium v jihoněmeckém Wiesneuku, které založil a vedl Friedrich Husemann. Zde Ullmann absolvoval na přelomu let 1937–1938 léčbu svých psychických potíží, které vznikly v důsledku přepracování.

29

Po obsazení Československa nacisty je rázem zrušena platnost Ullmannova rakouského pasu a musí podat žádost o vydání „identifikační karty“ občana protektorátu (Národní archiv ČR, Praha).

31

20. března 1938 umírá ve Vídni Ullmannův otec a syna ustanovuje univerzálním dědicem. A přestože se Viktorovi podaří dědictví převést do Prahy, nacistické úřady, které krátce před tím obsadily Rakousko a Vídeň, potřebují mít přehled o majetku i již zemřelých Židů. Formulář nazvaný „Soupis majetku Židů ve stavu k 27. dubnu 1938“, který je, navzdory již mrtvému otci Maximilianovi, vyplněn v první osobě (Österreichisches Staatsarchiv / Rakouský státní archiv, Vídeň).

1942—1944

vězeň v ghettu terezín I.

hudební život v terezíně

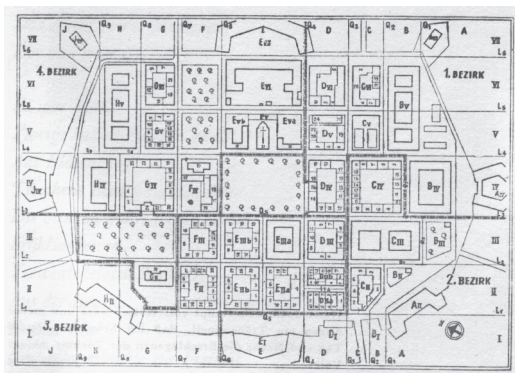
„V Terezíně jsem napsal mnoho nové hudby. Musím zdůraznit, že jsme rozhodně jen neseděli s pláčem u řek babylonských, ale že naše vůle k umění a kultuře byla stejně silná jako naše vůle k životu.“

Viktor Ullmann

Původně rakouskou obrannou pevnost z konce 18. století, Terezín na řece Ohři, začali nacisté v roce 1941 přebudovávat na tzv. „židovské sídelní území“, které ale bylo ve skutečnosti obrovským koncentračním táborem, jen s relativně volnějším vnitřním režimem (tzv. Malá pevnost v těsném sousedství tábora, která existovala už za Rakouska-Uherska jako vězení, nebyla jeho přímou součástí, i když i ji nacisté začali využívat pro věznění především politických odpůrců a odbojářů). Do tohoto „ghetta“ od roku 1941 směřují z celého protektorátu, ale i odjinud z Evropy, transporty židovského obyvatelstva, které zde podle plánů nacistů, aniž to věznění tuší, čeká na „konečné řešení“. Za 4 roky existence tábora jím projde na 150 tisíc židovských vězňů, z nich 35 tisíc zemře přímo na místě, dalších zhruba 88 tisíc osob všeho věku i pohlaví je postupně až do podzimu 1944 převezeno do Osvětimi a dalších vyhlazovacích táborů. Aby vzbudili zdání normálnosti, povolí

nacisté v táboře nejen zřízení židovské samosprávy, ale i její zvláštní sekce tzv. „využívání volného času“ (Freizeitgestaltung). V jejím rámci se v Terezíně, kde mezi vězňenými je i řada často prvotřídních umělců, postupně rozvine bohatý kulturní a zejména hudební život, jehož rozsah a kvalita jsou zcela mimořádným zjevem v kulturních dějinách.

Z iniciativy zejména dirigenta Rafaela Schächtera (1905–1945), ale třeba i Karla Ančerla (1908–1973), pozdějšího šéfdirigenta České filharmonie, se zde skoro dva roky pořádají nejen komorní a orchestrální koncerty, ale i operní představení (např. Smetanovy Prodané nevěsty či Hubičky) nebo provedení velkých orchestrálně-vokálních děl (Verdiho Rekviem). Legendou mezi těmito představeními se stane „dětská opera“ Brundibár Hanse Krásy (1899–1944) – provádějí ji pouze dětští zpěváci – která je od premiéry v září 1943 uvedena minimálně padesátkrát, protože z jejího optimistického děje čerpají životní sílu děti i dospělí. Toto lidské i umělecké vzepětí naděje a vůle k životu – „hudba mezi životem a smrtí“ – je definitivně ukončeno v říjnu 1944, kdy je většina umělců včetně Viktora Ullmanna odtransportována do Osvětimi.

33

Rakouská pevnost Terežín na plánu z doby monarchie. Klasické posádkové město, které uvnitř pevnosti vzniklo, nacisté v roce 1941 vyklidili a vybudovali zde „Město, které vůdce daroval Židům“, jak zněl licoměrný podtitul zde natočeného propagandistického filmu z roku 1944.

34

Dirigent a skladatel Rafal Schächter byl duší terežínského hudebního života.

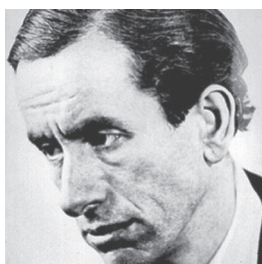

35

Další významnou osobností hudebního života v Terežíně byl později slavný český dirigent Karel Ančerl (na snímku v mladých letech).

36

Schächter se svými spoluvězni v listopadu 1942 připravil provedení Smetanovy Prodané nevěsty. Na snímku táborový plakát k představení.

37 — 38 — 39

Skutečnou legendou mezi terežínskými operními představeními byla pro dětské zpěváky i publikum zkomponovaná opera Brundibár Hanse Krásy (plakát a fotografie z představení v Terežíně, portrét Hanse Krásy, který také zahynul v Osvětimi).

1942—1944

vězeň v ghettu terezín II.

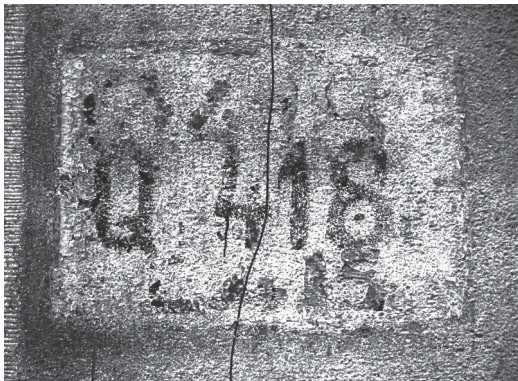
vrcholná tvůrčí léta — na prahu smrti

Viktor Ullmann do Terezína přijel – spolu s manželkou Elisabeth a její dcerou z prvního manželství – 8. září 1942. Manželé jsou „ubytováni“ odděleně, jak často se během pobytu v ghettu stýkají, není známo. Viktor velmi rychle naváže spojení s hudební sekci „Freizeitgestaltung“ a začne organizovat koncerty a přednášky s hudební tematikou, na nichž také často sám vystupuje. Zároveň, jako renomovaný skladatel moderní hudby, je pověřen vedením tzv. Studia pro novou hudbu, které má rozšířit repertoár do té doby spíše klasicky orientovaných zdejších hudebních produkcí a především má umožnit internovaným skladatelům – vedle Ullmanna patří mezi nejznámější Hans Krása, Pavel Haas a Gideon Klein – provádění jejich skladeb. Především však Ullmann – stejně jako jeho kolegové – využívá čas věznění k takřka horečné vlastní tvorbě (tak „luxusní“ zboží jako notový papír nebo sporadické hudební nástroje získávají vězni mj. díky spojení táborové samosprávy s pražskou Ústřední židovskou radou, které nacisté nemohli přerušit, protože obě instituce potřebovali k organizování dalších transportů). Za dva roky pobytu v Terezíně vytvořil Ullmann neuvěřitelný

počet 22 skladeb – celou řadu písní, 3. smyčcový kvartet, tři klavírní sonáty – ale především svoje dnes nejznámější dílo, protiválečnou alegorickou operu Císař Atlantidy aneb Odepření smrti na vlastní libreto (ve spolupráci s mladým básníkem-spoluvězněm Petrem Kienem).

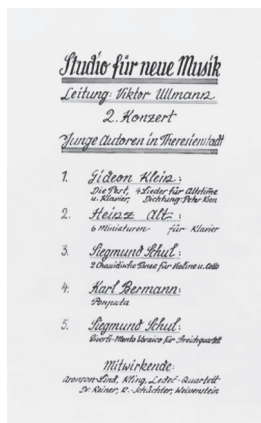
Jednou z Ullmannových spřízněných duší v táboře je i pražský filozof Emil Utitz (1883–1956), který má v Terezíně na starost táborovou knihovnu. A právě díky Emilu Utitzovi, který Terezín přežil a jemuž Ullmann před nástupem do osudného transportu „na východ“ svěřil do úschovy všechn svůj notový materiál, se tato díla podařilo dochovat do současnosti – na rozdíl od velké části děl předválečných, která se nenávratně ztratila (jejich dochovaná část je nyní v majetku Filozofické fakulty UK v Praze).

Dne 16. října 1944 Ullmann se svou ženou Elisabeth nastoupí do tzv. transportu umělců a o dva dny později, když vlak dorazí do Osvětimi, jsou všichni okamžitě posláni do plynové komory – jediný z hudebníků, který „selekci“ přežije, je dirigent Karel Ančerl.

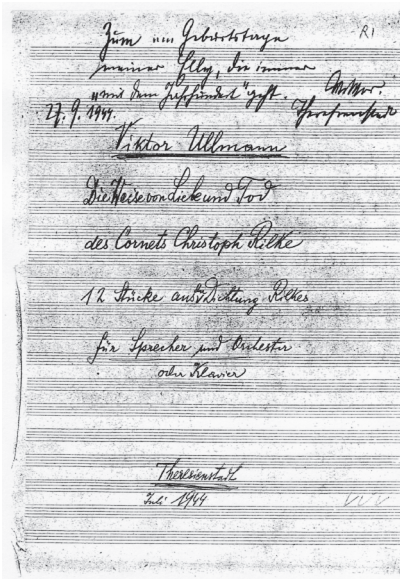
40

Na zdech některých objektů v Terezíně je do dnešní doby patrné číslování „bloků“, na které nacisté celé město rozdělili. Na snímku čísla z budovy, v níž byla zřízena tzv. táborová kavárna, v níž se také odehrávala řada hudebních produkcí. Foto: © Herbert Gantschacher, 2014.

41

Plakát na 2. koncert „Studia pro novou hudbu“, jehož vedením byl Viktor Ullmann pověřen krátce po svém příjezdu do Terezína.

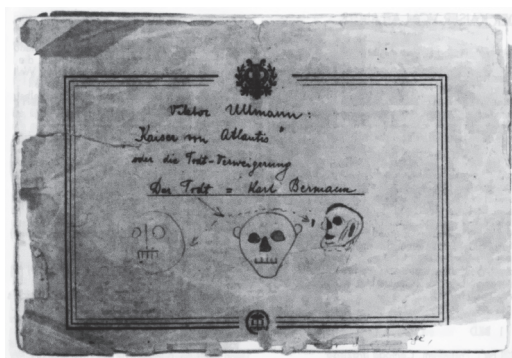
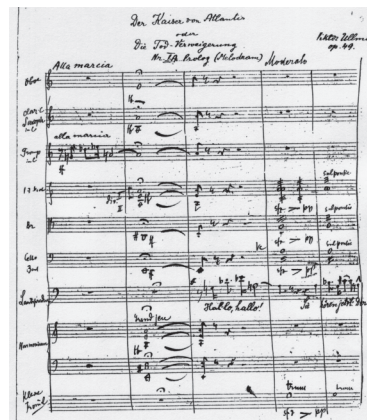

42

Titulní strana melodramu Píseň o lásce a smrti korneta Kryštofa Rilka, dalšího významného a dnes často uváděného díla, které Ullmann napsal v Terezíně. Kopie originálu (soukromý archiv H. Gantschachera)

43

Titulní strana partitury opery Císař Atlantidy aneb Odepření smrti (Kaiser von Atlantis oder Die Tod-Verweigerung). Originál je spolu s dalšími Ullmannovými dochovanými terezínskými rukopisy uložen v Basileji v archivu Nadace Paula Sachera, na snímku kopie faksimile (soukromý archiv H. Gantschachera)

44

Přímo v Terezíně probíhaly v létě 1944 zkoušky na tuto operu, její uvedení se však pro rozpory aktérů a autora během zkušového procesu nezdařilo. Stěžejní role Smrti byla tehdy svěřena basistovi Karlu Bermanovi, v 60. a 70. letech vynikajícímu sólistovi pražského Národního divadla. Na snímku rukopis tzv. Rollenbuchu, tedy rozpisu Bermanova partu (originál uložen v Památníku Terezín).

45

Díky pražskému filozofu Emilu Utitzovi se podařilo Ullmannova terezínská díla zachránit do současnosti (fotografie z nacisty sestaveného tzv. terezínského alba prominentů, kopie: soukromý archiv H. Gantschachera).

návrat skladatele do jeho domoviny

znovuobjevování viktora ullmanna v české republice po r. 1989

Viktor Ullmann se narodil v Těšíně jako rakousko-uherský občan a po rozpadu monarchie v roce 1918 si jako své „nástupnické“ občanství vybral příslušnost k nově vzniklé Rakouské republice – ostatně v této době ještě po návratu z fronty žil ve Vídni. Rakouské občanství si sice uchoval až do r. 1939, kdy mu jej spolu s rakouským pasem zabavily protektorátní úřady a učinily z něj bezprávného „Žida“. Ale už od r. 1919 – s šestiletou pauzou na přelomu 20. a 30. let – žil až do transportu do Terezína, tedy 16 let, v Praze. Přestože bývá kvůli státnímu občanství obvykle označován jako rakouský skladatel a jeho úřední vlast jej takto již dávno přijala, stejnou měrou mu přísluší i predikát „československého“ a ještě spíše „pražského“ skladatele. A to ve smyslu oné jedinečné česko-německo-židovské „multikulturalnosti“, jíž se tehdy hlavní město Československé republiky vyznačovalo a která umělce zde žijící formovala a ovlivňovala. Ullmann se sice nikdy nenaučil česky, ale udržoval přátelské vztahy s mnoha českými hudebníky a dalšími

umělci té doby (kteří v drtivé většině naopak uměli německy), především s Aloisem Hábou, který ho ostatně také přivedl i k antropozofii.

V tomto smyslu tedy jistě můžeme o území Československa a dnešní České republiky mluvit jako o Ullmannově „domovině“. Stejně jako u většiny jeho skladatelských kolegů – obětí holocaustu – však poválečný návrat jejich děl „domů“ probíhal dlouho a klopotně. To však nebylo zaviněno pouze ztrátou nebo teprve postupným nalézáním jejich kompozic. Na vině byl především komunistický režim, který, jak známo, byl v skrytu silně antisemitský a ačkoliv – protože z mezinárodního hlediska nebylo zbytné – udržoval Památník Terezín, zřízený v roce 1947, jakékoliv další připomínání všeho židovského bylo nežádoucí.

I to byl důvod, proč Milan Kuna, první český muzikolog, který se tematikou „terezínských skladatelů“ začal u nás systematicky zabývat, musel svoji monografii o této kapitole hudebního života v Československu, kterou připravoval v 70. a 80. letech (Hudba na hranici života, Praha 1990), „skrýt“ za značně rozšířené téma „hudebního života v koncentračních táborech“. A teprve jeho druhá publikace o tomto tématu (Hudba vzdoru a naděje.

Terezín 1941–1945, Editio Bärenreiter Praha 2000) se již mohla soustředit pouze na terezínské ghetto.

Velká část Ullmannových předválečných skladeb se po jeho deportaci do Terezína, uschovaná na různých místech, nenávratně ztratila. Větší štěstí měla paradoxně část terezínská, kterou se podařilo uchovat prostřednictvím Viktorova spoluvězně Emila Utitze a poté dalšího významného židovského intelektuála H. G. Adlera, který holocaust taktéž přežil a kterému Utitz konvolut s Ullmannovými manuskripty předal. Adler, sám nehudebník, pak následující tři desetiletí marně hledal zájemce o tento hudební odkaz. Až v roce 1975 zaujala pozornost britského dirigenta Kerryho Woodwarda opera Císař Atlantidy aneb Odepření smrti a on ji ve světové premiéře provedl v Amsterdamu (bohužel ve značně zkrácené podobě, vzdálené originálu). Přesto však to byl první zásadní impuls pro mezinárodní zájem o skladatele a jeho dílo. Také díky tomu, že Ullmannovu pozůstalost jako stálou zápůjčku Goetheana v Dornachu převzala významná hudební Nadace Paula Sachera se sídlem v Basileji a dochované skladby začalo vydávat německé nakladatelství Schott, se jeho hudba začala objevovat na evropských i zámořských koncertních a divadelních pódiiích i na gramofonových nahrávkách. V 60. letech prodal dochovanou část předválečné tvorby Ullmannův žák Alexander Waulin, jemuž autor svá díla v roce 1942 svěřil, Univerzitě Karlově v Praze a ve fondu jejího Ústavu hudební vědy jsou nyní tyto skladby i další písemnosti (např. Ullmannův antropozofický „deník ve verších“ Cizí pasažér) uchovávány.

V praktické hudební sféře dveře k poznání Ullmannova díla otevřeli českému publiku zahraniční umělci. Takřka „zjevením“ se pro českou hudební veřejnost stala působivá inscenace Císaře Atlantidy rakouského divadelního souboru ARBOS v režii Herberta Gantschachera, uvedená v září 1993 v Praze na Vítkově, která vyvolala široký ohlas mezi diváky i hudební kritikou (stejný soubor pak operu o dva roky později poprvé v historii provedl na místě jejího vzniku, v Terezíně). V témže roce také pražské

Studio MATOUŠ vydalo na CD ve světové premiéře kompletní nahrávku opery v původní verzi a instrumentaci. Pod vlivem těchto impulsů se pak začali pomalu přidávat i domácí interpreti a publicisté. V sezóně 1995/96 měla opera Císař Atlantidy aneb Odepření smrti premiéru v pražském Národním divadle (jehož operu tehdy vedla Eva Herrmannová, další přeživší z Terezína).

A aktivní byli také čeští muzikologové. Po průkopnických studiích Jitky Ludvové ze 70. let a zmíněných dvou knihách Milana Kuny z let osmdesátých to v 90. letech byla zejména Vlasta Benetková-Reittererová, která navázala spolupráci s berlínským spolkem „musica reanimata“, který se po roce 1990 začal systematicky věnovat znovuobjevování děl nacismem pronásledovaných umělců. Reittererová se svými referáty účastnila všech symposií tohoto vědeckého spolku, pořádaných buď v Německu nebo Švýcarsku, a spolu s Jitkou Ludvou a svým manželem Hubertem Reittererem také v druhé polovině 90. let (1996, 1998, 2000) iniciovala a zorganizovala v Praze, ve spojení s festivalem Musica Judaica, tři vědecké konference „Kontexte“ o židovských skladatelích, umlčených za druhé světové války.

Po tomto domácím vzednutí zájmu o Ullmannovo dílo v 90. letech však léta následující, až na sporadická provedení jeho instrumentálních děl či připomínky publicistické, přinesla v této započaté renesanci opět útlum. Až v posledním desetiletí se zase domácí aktivity kolem Viktora Ullmanna začaly množit a přinesly řadu pozoruhodných výsledků. V roce 2014, na uctění památky 70. výročí autorovy smrti, sáhlo po dalším Ullmannově jevištním díle, opeře Pád Antikrista, Moravské divadlo Olomouc a tato zdařilá inscenace byla o rok později uvedena také v Praze, na festivalu Opera 2015. V témže roce byla také v pražském Clam-Gallasově paláci (z iniciativy autorky této stati) prezentována česká verze výstavy Viktor Ullmann. Svědek a oběť apokalypsy. 1914–1944, jejímž autorem byl opět H. Gantschacher. A ve stejném roce pod značkou Arco diva vyšlo na našem trhu první a dosud ojedinělé dvojalbum s kompletní nahrávkou Ullmannových písní pro

soprán v interpretaci Ireny Troupové za klavírního doprovodu Jana Duška. Koncert, vzniklý na základě této nahrávky, zazněl v dalších letech na řadě německých i rakouských koncertních pódii a v roce 2018 také na festivalu Pražské jaro. V témže roce se také v Ullmannově rodišti, v Českém Těšíně a Cieszyně, z iniciativy zdejší Městské knihovny a autorky této stati zrodil mezinárodní hudební festival Ullmannovské slavnosti, který se v roce 2022 konal již potřetí (a jehož příští ročník je plánován na jaro 2024). Systematickému vědeckému zkoumání děl „terezínských skladatelů“, tedy i Ullmanna, se začal věnovat v roce 2017 založený Institut terezínských skladatelů. A v roce 2023 vyjde v nakladatelství NAMU v Praze rozšířený český překlad zatím nejúplnější monografie o skladateli z pera německého muzikologa Ingo Schultze.

V roce 2020 byl zahájen mimořádný čtyřletý projekt Národního divadla v Praze Musica non grata, podporovaný finančně velvyslanectvím SRN v Praze, v jehož rámci také několikrát zazněla díla Viktora Ullmanna. A zatím posledním významným příspěvkem k „návratu“ Viktora Ullmanna do jeho „domoviny“ je cyklus Národního divadla moravskoslezského Opery terezínských skladatelů a premiéra Ullmannových operních aktovek Rozbitý džbán a Císař Atlantidy aneb Odepření smrti. Tento čin je o to záslušnější, že obě díla na českém území zazní po mnoha letech. Rozbitý džbán měl českou premiéru v Praze v roce 1998, ovšem opět v inscenaci rakouské, a to pouze ve dvou představeních, Císař Atlantidy se od zmíněné první české premiéry v Národním divadle v roce 1995 a jednoho představení jeho loutkové verze na loňském ročníku Ullmannovských slavností v ČR také nikdy nehrál. Přejme tedy tomuto dalšímu kroku na cestě „návratu“ Viktora Ullmanna mnoho zdaru!

46

V roce 1995 se při české premiéře „Císaře Atlantidy“ v pražském Národním divadle ještě setkali dva pamětníci z Terezína – Eva Herrmannová (sedící zcela vlevo), tehdy šéfka opery ND, a Karel Berman (stojící), emeritní basista ND, který měl v Terezíně zpívat postavu Smrti z opery.

o autorce výstavy

Magdalena Živná pochází z Prahy, kde celý život žije a pracuje. Na Univerzitě Karlově vystudovala obory hudební věda a divadelní věda, poté získala i zkušenosti překladatelské, novinářské a publicistické, a to jak v domácích, tak i v zahraničních médiích. Zároveň se od počátku své profesionální kariéry zaměřovala na kulturní témata z německojazyčné oblasti. V roce 1992 založila jako samostatná podnikatelka komunikační agenturu NOEMI Arts&Media, která se systematicky věnuje rozvíjení česko-německých a česko-rakouských kulturních vztahů a projektů. Osobou a dílem Viktora Ullmanna se intenzivně zabývá od roku 2015.

viktor ullmann

niespokojny

środkowo-

europiejczyk

1898—1909

dzieciństwo

w cieszyinie I

Ojciec Viktora Ullmanna, Maximilian (ur. 1861 w Brtnicach koło Igławy – zm. 1938 w Wiedniu) karierę wojskową rozpoczął w roku 1879, a w roku 1896, już jako żonaty kapitan, został skierowany do służby w Cieszyinie. Zarówno ojciec, jak i matka Malwine (ur. 1873 w Wiedniu – zm. 1940 w Pradze) byli pochodzenia żydowskiego, ale ze względu na możliwość rozwoju kariery ojca przeszli na katolicyzm. Również Viktor został po narodzinach ochrzczony w katolickim kościele św. Marii Magdaleny. Aż do opuszczenia Cieszyina w 1909 roku, rodzina Ullmannów mieszkała w trzech różnych lokalizacjach, których adresy, znajdujące się coraz bliżej centrum miasta, odzwierciedlały stopniowy rozwój kariery ojca i wzrost pozycji społecznej całej rodziny. Mały Viktor rozpoczął naukę w czteroletniej szkole ćwiczeń, która była odpowiednikiem szkoły elementarnej i mieściła się w dawnym cesarsko-królewskim seminarium nauczycielskim

przy ul. Pfarrplatz 1 (k. k. Lehrerbildungs Anstalt und Übungsschule, Pfarrplatz 1). Uczęszczał do niej w latach 1903-1907, a po jej zakończeniu kontynuował na pierwszym stopniu ówczesnego cesarsko-królewskiego Gimnazjum arcyksięcia Albrechta (k. k. Albrecht-Gymnasium) przy Kirchplatz 5., obecnie Plac Kościelny 5 (dzisiaj mieści się tu Szkoła Podstawowa Towarzystwa Ewangelickiego).

W tym okresie rozpoczął prawdopodobnie również edukację muzyczną w jednej z cieszyńskich prywatnych szkół muzycznych, początkowo tylko naukę gry na fortepianie. Pierwszą klasę gimnazjum Viktor skończył z wyróżnieniem. Chwilę później musiał opuścić swoje rodzinne miasto. Ojciec, który jesienią 1909 roku miał być awansowany do stopnia majora, został przeniesiony jako dowódca batalionu do Galicji. Jego żona, pochodząca z uprzywilejowanej wiedeńskiej rodziny, nie chciała podążać za mężem do odległej prowincji. Małżeństwo Ullmannów przechodziło kryzys, co w późniejszym czasie doprowadziło do jego rozpadu. Latem 1909 roku Malwine Ullmann wraz z synem przeprowadziła się z powrotem do Wiednia.

1898—1909 dzieciństwo w cieszyńskiem II

śladami viktora ullmanna po dzisiejszym cieszyńsku

Miejsca, które są związane z jedenastoletnim pobytem Viktora Ullmanna w rodzinnym mieście, znajdują się bez wyjątku w dzisiejszej polskiej jego części, która w czasach monarchii austro-węgierskiej stanowiła centrum miasta. Z tego powodu czescy i zagraniczni badacze, zwłaszcza przed 1989 rokiem, napotykali trudności w dostępie do archiwów oraz podczas prób lokalizowania miejsc związanych z życiem kompozytora. Autorka tej wystawy miała łatwiejszą sytuację podczas „identyfikacji topograficznej” przede wszystkim dzięki pomocy czterech osób z Czeskiego Cieszyńska i Cieszyńska, którym niniejszym serdecznie dziękujemy: Janie Galášovej, Irenie French, Zbigniewowi Machejowi oraz Joannie Schönwaldovej.

1909—1916 lata młodości w wiedniu

Po przyjeździe do Wiednia Viktor i jego matka zamieszkali w domu swojego dziadka, bogatego prawnika Adalberta Bilitzera. Następnie po kilku przeprowadzkach osiedlili się we wspaniałym domu przy Kübeckgasse 18 w trzeciej dzielnicy Wiednia, gdzie Viktor mieszkał aż do swojej wyprawki do Pragi, a pani Ullmannowa do 1936 roku. Niedaleko tego miejsca, przy Kundmanngasse (oba budynki istnieją do dzisiaj), znajdowało się renomowane gimnazjum, w którym Viktor kontynuował naukę, zakończoną w 1916 roku egzaminem maturalnym. Do jego

szkolnych kolegów należało kilku znanych w późniejszym czasie osobistości (np. kompozytor Hanns Eisler lub pisarz Heimito von Doderer), jak również synowie arcyksięcia habsburskiego Leopolda Salvatora. Właśnie w gimnazjum Viktor zawarł szereg przyjaźni, za pośrednictwem których nawiązał kontakt z ówczesnym wiedeńskim „ruchem młodzieży” (Jugendbewegung).

Wraz z matką, a później również z przyjaciółmi, w pełni korzystał z bogatego wiedeńskiego życia kulturalnego, przede wszystkim muzycznego, które miało zasadniczy wpływ na jego dojrzewającą osobowość. Oprócz klasycznego repertuaru Opery Wiedeńskiej czy koncertów symfonicznych uczestniczył również w pierwszych ważnych wydarzeniach związanych z rodzącym się modernizmem w muzyce, tzw. Drugiej Szkole Wiedeńskiej, której główną postacią był „wynalazca” muzyki dodekafonicznej, Arnold Schönberg. Młody Ullmann był świadkiem nie tylko wiedeńskiej premiery „Pieśni z Gurre” Schönberga w lutym 1913 roku (które odegrały później ważną rolę w początkach jego praskiej kariery), ale również miesiąc później sławnego wiedeńskiego „skandalicznego koncertu”, zakończonego przed czasem z powodu bójki zwolenników i przeciwników wprowadzanego modernizmu w muzyce. W tym samym czasie rozpoczęła się systematyczna edukacja muzyczna Ullmanna, zarówno na fortepianie, gdzie był po części samoukiem, jak i teorii muzycznej, którą zdobywał pod okiem Josefa Polnauera.

1916—1918 obserwator artyleryjski podczas pierwszej wojny światowej

Sielankową młodość w Wiedniu zakończyło niespodziewanie nadejście I wojny światowej w 1914 roku. Dwa lata później, kiedy Viktor miał zdawać maturę, aby uniknąć natychmiastowego powołania na front, za namową ojca zgłosił się do służby wojskowej jako tzw. jednoroczny ochotnik. Ten status niósł ze sobą wiele korzyści, ale przede wszystkim chronił jego posiadacza przed powołaniem do służby na pierwszej linii frontu. W ten sposób, po odpowiednim przeszkoleniu w bazie artyleryjskiej w węgierskim Hajmáskér, został Ullmann oficjalnie „obserwatorem artyleryjskim” i przydzielono go do jednostki, która obsługiwała jedną z najnowocześniejszych i budzącą postrach austriacką haubicę kalibru 38 cm, produkowaną w fabryce Škody w Pilźnie. Wraz z nią, jesienią 1917 roku, wziął aktywny udział w tzw. 12. bitwie nad Soczą (po włosku Isonzo) w dzisiejszej Słowenii, która była ostatnią wielką bitwą wygraną przez austriacko-węgierskie wojska (przede wszystkim z powodu wykorzystania gazu bojowego, wobec którego włoscy żołnierze byli bezbronni).

Za udział w bitwie Viktor został odznaczony i przeniesiony do spokojnej służby nad wybrzeże Morza Adriatyckiego, niedaleko Triestu. Tutaj, jako „oficer muzyczny”, mógł aż do końca wojny stosunkowo nieprzerwanie poświęcać się swojej przyszłej ścieżce zawodowej – organizował koncerty dla żołnierzy oraz cywilów, a na kilku z nich wystąpił w roli pianisty. Służbę wojskową opuścił jesienią 1918 roku jako porucznik w rezerwie, a po rozpadzie Austro-Węgier został w 1920 roku definitywnie z wojska zwolniony.

O wszystkich swoich doświadczeniach wojennych szczegółowo informował swoją pierwszą wielką miłość, wiedeńską Annę Wotitz, pisząc do niej niemal codziennie listy. Ta zachowana korespondencja, przechowywana obecnie w Berlinie, jest jednym z najważniejszych źródeł informacji o wczesnym życiu Ullmanna.

1918—1942 życiowe i artystyczne dojrzewanie I

artystyczne początki — wiedeń, praga (1918—1927)

Jesienią 1918 roku Ullmann został przeniesiony do rezerwy w stopniu porucznika (wojsko opuścił definitywnie dwa lata później) i wrócił do Wiednia. Tutaj rozpoczął studia prawnicze, ale bardziej poświęcał się studiowaniu muzyki, szczególnie warsztatom kompozytorskim prowadzonym przez Arnolda Schönberga. W tym samym czasie, wiosną 1919 roku, zawarł związek małżeński z Marthą Koref (1894-1942), a ponieważ jego żona była rodowitą prażanką, nowożeńcy przeprowadzili się do Pragi.

Tutaj, jesienią 1920 roku, rozpoczął swoją karierę muzyczną jako chórmistrz i korepetytor, a później jako dyrygent w Nowym Teatrze Niemieckim (obecnie Opera Narodowa w Pradze), który pod długoletnim przewodnictwem Alexandra von Zemlinskiego był w tamtych latach uważany za znaczącą europejską scenę operową. Ullmann odgrywał tu niemałą rolę, m.in. w pamiętnej praskiej wersji „Pieśni o Gurre” Schönberga (1921), ale stopniowo przyciągał uwagę praskich kręgów muzycznych samodzielnymi realizacjami dyrygenckimi. W marcu 1923 roku wykonaniem „Siedmiu pieśni z fortepianem” objawił się również jako kompozytor. Po serii wykonań innych utworów

największą uwagę zwróciła na siebie fortepianowa „Wariacja na temat Arnolda Schönberga” (późniejsza orkiestrowa wersja jest jedynym zachowanym dziełem z lat 20.). Kiedy główny dyrygent Zemlinsky w 1927 roku przeniósł się z Pragi do Berlina, Ullmann również opuścił swoje stanowisko w NDT.

1918—1942 życiowe i artystyczne dojrzewanie II

wędrowanie po europie (1927—1933)

Po zdobyciu doświadczeń zawodowych w Nowym Teatrze Niemieckim Viktor Ullmann był uznawany za wytrawnego dyrygenta muzycznego, odnoszącego pierwsze sukcesy jako kompozytor. Dlatego też wkrótce otrzymał propozycję prowadzenia opery Teatru Miejskiego w Uściu nad Łabą. Ullmann zaliczył tutaj bardzo udany sezon 1927/1928 (realizował 8 premier w sezonie), ale na wiosnę 1929 roku w obliczu problemów finansowych teatru dobrowolnie odszedł i wrócił do Pragi. Kiedy w kwietniu 1929 roku wziął udział w festiwalu Międzynarodowego Towarzystwa Muzyki Współczesnej w Genewie, wzbudzając wielkie poruszenie swoją interpretacją Schönbergowskich wariacji, otrzymał propozycję objęcia stanowiska dyrygenta muzyki scenicznej w Teatrze Dramatycznym w Zurychu (Schauspielhaus Zürich), w tamtym okresie jednego z wiodących teatrów europejskich. Funkcjonował tam dwa sezony, do 1931 roku.

Podczas pobytu w Szwajcarii, również pod wpływem swojego późniejszego przyjaciela, kompozytora Aloisa Háby, zaczął sympatyzować z naukami antropozofii stworzonymi przed pierwszą wojną światową przez austriackiego

filozofa Rudolfa Steinera (1861-1925), a po jego śmierci kontynuowanymi przez pisarza Alberta Steffena (1884-1963). W 1929 roku Ullmann po raz pierwszy odwiedził centrum Towarzystwa Antropozoficznego, Goetheaneum w Dornach w okolicy w Bazylei, a jego zainteresowanie tą filozofią poprowadziło do wstąpienia do towarzystwa w lipcu 1931 roku. Jednocześnie w tym roku miał miejsce kolejny przełom w jego życiu prywatnym – w kwietniu 1931 roku rozwiódł się ze swoją pierwszą żoną Martha (małżeństwo było bezdzietne), a już 8 września ożenił się z Anną Winternitz, córką wybitnego praskiego lekarza, która podzielała jego zainteresowania antropozoficzne i popierała jego członkostwo w tym towarzystwie. Ponieważ od początku pobytu w Szwajcarii Ullmanna dręczyły wątpliwości dotyczące jego kariery muzycznej, zdecydował się na zmianę orientacji życiowej w służbie idei antropozofii.

Pod wpływem antropozofa i biznesmena Hansa Mändla, Ullmannowie jesienią 1931 roku kupili antropozoficzną księgarnię w Stuttgarcie, którą osobiście prowadzili (tutaj urodził się też ich pierwszy syn Maximilian). Jednak już pod koniec następnego roku firma znalazła się w obliczu bankructwa – jak się później okazało, z powodu oszustw ze strony Mändla, którego stali się nieświadomymi ofiarami. Niezdolność zaspokojenia zobowiązań finansowych, nacisk wierzycieli, jak również wyraźna zmiana polityczna w Niemczech (w styczniu 1933 roku doszedł do władzy Adolf Hitler), zmusiły w końcu Viktora i Annę w lipcu 1933 roku do szybkiego powrotu, czy raczej ucieczki do Pragi.

1918—1942

życiowe i artystyczne dojrzewanie III

doceniany kompozytor pierwszej republiki — bezprawny obywatel protektoratu (1933—1942)

Do Pragi rodzina Ullmannów wraca zupełnie bez środków do życia (oprócz małego Maxa jest już w drodze kolejne dziecko, a stopniowo pojawią się następne). Z powodu stuttgarckiego bankructwa Viktor Ullmann musiał zaczynać wszystko od nowa. Oznaczało to – paradoksalnie i na szczęście – powrót do jego prawdziwego powołania, czyli muzyki. Poszukiwał zajęcia przynoszącego regularne dochody w niemieckich instytucjach w Pradze (nigdy nie nauczył się porządnie czeskiego), co udawało się tylko chwilowo – w wielu przypadkach przeszkodą okazywało się jego austriackie obywatelstwo, na które się zdecydował po rozpadzie monarchii (podczas gdy jego ojciec, który resztę swego życia spędził w Wiedniu, był de iure obywatelem Republiki Czechosłowackiej). Dlatego utrzymywał siebie i rodzinę przede wszystkim „z wolnej stopy” jako publicysta muzyczny, pedagog oraz pianista. Żona Anna z dziećmi zmuszona była mieszkać u swoich rodziców, natomiast Viktor mieszkał na zmianę w różnych pensjonatach lub wynajętych lokalach i dopiero w 1936 roku małżeństwo przeprowadziło się do wspólnego mieszkania w Pradze–Vinohradach.

Jednak nawet tak trudne warunki nie przeszkadzały Viktorowi w intensywnym komponowaniu. Do jego najważniejszych dzieł tego okresu, oprócz licznych utworów instrumentalnych i wokalnych (przede wszystkim pieśni), należy kolejna orkiestrowa wersja „Wariacji na temat Arnolda Schönberga”, nagrodzona w 1934 roku prestiżową Nagrodą Emila Hertzky. Ta sama

nagroda została mu przyznana za jego operę „Upadek Antychrysta”, na podstawie antropozoficznego dramatu Alberta Steffena. Niestety z powodu intensywnej pracy zawodowej pojawiły się u kompozytora w połowie 1937 roku poważne problemy psychiczne (bezsensowność, depresja), w wyniku których musiał się poddać leczeniu psychiatrycznemu. W ramach kuracji w połowie grudnia 1937 roku został przyjęty do sanatorium w Wiesneck koło Freiburga w południowych Niemczech, które założył i prowadził wg antropozoficznych zasad dr Friedrich Husemann (1887-1959). W styczniu następnego roku Ullmann przerwał leczenie, by wyjechać do Wiednia i pożegnać ze swoim ciężko chorym ojcem. Pomimo wielu wcześniejszych nieporozumień, ojciec i syn pogodzili się, a kiedy dwa miesiące później – osiem dni po „anszlusie” Austrii – Maximilian Ullmann umarł, ustanowił swego syna uniwersalnym spadkobiercą swego majątku. To wydarzenie rozwiązało problemy finansowe Viktora oraz umożliwiło mu remanent i wydanie swoich dzieł. W tym czasie dokonywał się już jednak upadek Czechosłowacji. Viktor Ullmann poszukiwał możliwości do emigracji dla siebie i swojej rodziny, jednak udało mu się to tylko w przypadku syna Johannesesa oraz córki Felicji, których umieścił w jednym z dziecięcych transportów Nicholasa Wintona do Wielkiej Brytanii i tym samym uratował im życie.

Równocześnie rozpadło się jego małżeństwo z Anną, z którą rozwiódł się w sierpniu 1941 roku, ale już w październiku ożenił się po raz trzeci, z Elisabeth Frank-Meissl. Wraz z nią i jej córką został 8 września 1942 roku deportowany do Terezina, gdzie od maja przebywała również Anna Ullmann i ich dwoje pozostałych synów.

1942—1944 więzień w getcie terezin I

muzyczne życie w terezynie

„W Terezynie napisałem wiele nowych utworów. Muszę podkreślić, że z pewnością nie siedzieliśmy z płaczem nad rzekami babilońskimi, ale nasza wola do sztuki i kultury była tak samo silna jak nasza wola życia”.

Viktor Ullmann

Od 1941 roku austriacką twierdzę obronną z końca XVIII w., Terezin nad rzeką Ohrzą, naziści przekształcili w tzw. żydowską osadę – wielki obóz koncentracyjny ze stosunkowo swobodnym wewnętrznym rygorem. To tutaj kierowane były transporty obywateli żydowskich z całego Protektoratu Czech i Moraw, jak również z innych części Europy, aby – według planów nazistów – doczekać „ostatecznego rozwiązania”, którego więźniowie nie byli świadomi. W ciągu czterech lat istnienia obozu przeszło przez niego ok. 140 tys. żydowskich więźniów, z czego 35 tys. umarło na miejscu, a kolejnych 88 tys. było stopniowo, aż do 1944 roku, wywożonych do Oświęcimia i innych obozów zagłady. Aby wzbudzić pozory normalności, naziści pozwalali nie tylko na ustanowienie żydowskiego samorządu, ale również jego sekcji zajmującej się tzw. wykorzystywaniem wolnego czasu (Freizeitgestaltung). W jej ramach w Terezynie, gdzie między więźniami znajdował się szereg pierwszorzędnych artystów, stopniowo rozwijało się bogate życie kulturalne, a zwłaszcza muzyczne, którego zasięg i jakość są absolutnym ewenementem w historii.

Z inicjatywy zwłaszcza dyrygenta Rafaela Schächtera (1905-1945), a także Karla Ančerla (1908-1973), późniejszego głównego dyrygenta Filharmonii Czeskiej, niemal przez dwa lata odbywały się tutaj nie tylko koncerty kameralne i orkiestrowe, ale również przedstawienia operowe

(np. „Sprzedane narzeczone” lub „Pocałunki” Smetany) lub wykonania wielkich wokalnie-instrumentalnych utworów („Requiem” Verdiego). Wśród tych spektakli legendą stała się opera dziecięca „Brundibár” Hansa Kráasy (1899-1944), gdzie wykonawcami były wyłącznie dzieci – od premiery we wrześniu 1943 roku została ona pokazana co najmniej pięćdziesiąt razy, ponieważ z jej optymistycznego przekazu więźniowie obozu czerpali siłę do życia. Ta próba podtrzymania nadziei i woli życia – „muzyka między życiem i śmiercią” – skończyła się definitywnie w październiku 1944 roku, kiedy większość artystów, w tym Viktor Ullmann, została przetransportowana do Oświęcimia.

1942—1944 więzień w getcie terezin II

najlepsze lata twórcze — na progu śmierci

Viktor Ullmann przyjechał do Terezina – wraz z żoną Elisabeth i jej córką z pierwszego małżeństwa – 8 września 1942 roku. Mąż i żona mieszkali osobno, nie wiadomo, jak często się spotykali podczas pobytu w getcie. Viktor bardzo szybko nawiązał kontakt z sekcją muzyczną „Freizeitgestaltungu” i zaczął organizować koncerty oraz wykłady o tematyce muzycznej, podczas których często sam występował. Jednocześnie, ponieważ był uznanym kompozytorem muzyki modernistycznej, otrzymał zadanie prowadzenia tzw. Studium nowej muzyki, które miało wzbogacić tutejsze produkcje, do tej pory orientowane klasycznie, a przede wszystkim miało umożliwić internowanym kompozytorom – oprócz Ullmanna do najbardziej znanych należeli Hans Krása, Pavel Haas oraz Gideon Klein – wykonywanie swoich kompozycji. Przede wszystkim jednak Ullmann – podobnie jak jego koledzy – wykorzystywał czas

uwięzienia do tworzenia własnej twórczości (taki „luksusowy” towar jak papier nutowy lub sporadyczne instrumenty muzyczne więźniowie zdobywali m.in. dzięki połączeniu samorządu obozowego z praską Centralną Radą Żydowską, którego naziści nie mogli przerwać, ponieważ potrzebowali obu instytucji do organizowania kolejnych transportów). Podczas dwuletniego pobytu w Terezynie Ullmann skomponował 22 utwory – całą serię pieśni, III kwartet smyczkowy, trzy sonaty fortepianowe – ale przede wszystkim swoje najbardziej znane dzisiaj dzieło, antywojenną operę alegoryczną „Cesarz Atlantyny albo Odmowa Śmierci” do libretta młodego poety i współtwórcy Petra Kiena.

Jedną z „zaprzyżnionych dusz”

Ullmanna w obozie był praski filozof Emil Utitz (1883–1956), który był odpowiedzialny za bibliotekę obozową w Terezynie. To właśnie dzięki Emilowi Utitzowi, który przeżył Terezynę i któremu Ullmann przed ostatnim transportem „na wschód” powierzył na przechowanie cały swój materiał nutowy, te dzieła przetrwały do dzisiaj – w odróżnieniu od większości dzieł przedwojennych, które wtedy bezpowrotnie przepadły.

16 października 1944 roku Viktor

Ullmann ze swoją żoną Elisabeth dołączyli do tzw. artystycznego transportu, a dwa dni później, kiedy pociąg dotarł do niemieckiego obozu zagłady w Oświęcimiu, wszyscy zostali wysłani do komory gazowej. Jedynym muzykiem, który przeżył selekcję, był Karel Ančerl.

powrót kompozytora do ojczyzny

ponowne odkrywanie viktora ullmanna w czechach po 1989 roku

Viktor Ullmann urodził się w Cieszynie jako obywatel Austro-Węgier. Po upadku monarchii

w roku 1918 postanowił przyjąć obywatelstwo nowo powstałej Republiki Austriackiej – zresztą w tym okresie, po powrocie z frontu, mieszkał w Wiedniu. Obywatelstwo austriackie zachował aż do roku 1939, kiedy zostało mu odebrane wraz z austriackim paszportem przez władze Protektoratu, czyniąc go bezprawnym „Żydem”. Jednak już od roku 1919 – z sześciolletnią przerwą na przełomie lat 20. i 30. XX w. – aż do transportu do Terezyna żyje w Pradze. Dlatego, chociaż jest zazwyczaj określany jako kompozytor austriacki i w takim sensie akceptowany, to w równym stopniu zasługuje na określenie kompozytora czeskiego (czeskosłowackiego – w sensie przynależności do kultury międzywojennej Czechosłowacji), czy nawet praskiego. Mowa tu o wyjątkowej czesko-niemiecko-żydowskiej wielokulturowości, która cechowała wówczas stolicę Republiki Czechosłowackiej, a ta kształtowała i wpływała na zamieszkujących ją artystów. Chociaż Ullmann nigdy nie nauczył się czeskiego, utrzymywał przyjazne stosunki z wieloma czeskimi muzykami i innymi ówczesnymi artystami (którzy w większości przypadków mówili po niemiecku), zwłaszcza z Aloisem Hábą, który zainteresował go antropozofią.

W tym sensie możemy z pewnością mówić o obszarze Czechosłowacji, późniejszej Republice Czeskiej, jako o ojczyźnie Ullmanna. Jednak podobnie jak w przypadku większości jego kolegów kompozytorów – ofiar Holokaustu – powojenny powrót ich dzieł był długi i problematyczny. Nie było to jednak spowodowane wyłącznie utratą czy stopniowym ponownym odkrywaniem tych kompozycji. Winę ponosi przede wszystkim reżim komunistyczny, który był mocno antysemicki, i chociaż założył i utrzymywał Pomnik Terezyn (z międzynarodowego punktu widzenia było to konieczne), to jakiegokolwiek dalsze upamiętnianie czegokolwiek żydowskiego było niepożądane.

To był między innymi powód, dla którego Milan Kuna, pierwszy czeski muzykolog systematycznie zajmujący się „kompozytorami terezińskimi”, musiał swoją monografię poświęconą

temu rozdziałowi życia muzycznego w Czecho-słowacji, którą przygotowywał w latach 70. i 80. XX w. („Muzyka na granicy życia”, Praga 1990), ukryć pod ogólniejszym tematem „muzycznego życia w obozach koncentracyjnych”. Dopiero jego druga publikacja o tym zagadnieniu („Muzyka buntu i nadziei. Terezin 1941-1945”, Editio Bärenreiter, Praga 2000) mogła się skoncentrować wyłącznie na terezińskim getcie.

Duża część przedwojennych kompozycji Ullmanna – w sumie 32 z 41 zarejestrowanych opusów – przechowywanych w różnych miejscach po jego deportacji do Terezina, bezpowrotnie zaginęła. Paradoksalnie część terezińska miała więcej szczęścia, ponieważ udało się ją zachować dzięki współwłaścicielowi Viktora, Emilowi Utitzowi, a następnie za pośrednictwem kolejnego znanego intelektualisty żydowskiego pochodzenia H. G. Adlera. Adler, sam niebędący muzykiem, spędził następane dwie dekady na próżno szukając osób zainteresowanych tą muzyczną spuścizną. Dopiero w roku 1975 uwagę brytyjskiego dyrygenta Kerry'ego Woodarda przykuła opera Ullmanna – „Cesarz Atlantydy albo Odmowa Śmierci”, którą przedstawił w światowej premierze w Amsterdamie (niestety w dalekiej od oryginału, znacznie zmienionej formie).

Był to jednak pierwszy znaczący impuls do międzynarodowego zainteresowania kompozytorem i jego twórczością – jak również fakt, że ocalone dzieła, jako stałe użyczenie Goetheanum w Dornach, zostały przejęte przez znaną fundację muzyczną Paula Sachera z siedzibą w Bazylei. Zachowane utwory zaczęło publikować niemieckie wydawnictwo Schott. Kompozycje Ullmanna zaczęły się pojawiać na europejskich i zamorskich scenach koncertowych i teatralnych oraz na nagraniach gramofonowych. W latach 60. uczeń Ullmanna Aleksander Waulin, któremu autor powierzył swoje utwory w roku 1942, sprzedał Uniwersytetowi Karola w Pradze ocalałą część jego przedwojennego dorobku, a Instytut Muzykologii przechowuje obecnie te kompozycje i inne pisma (np. Ullmanna antropozoficzny dziennik wierszem „Obcy pasażer”).

To właśnie zagraniczni artyści po raz pierwszy przedstawili Ullmanna w Czechach. Niemal objawieniem była dla czeskiej publiczności muzycznej imponująca inscenizacja „Cesarza Atlantydy” w wykonaniu austriackiego zespołu teatralnego ARBOS w reżyserii Herberta Gantschachera zaprezentowana we wrześniu roku 1993 w Pradze Vítkov, odbijając się szerokim echem wśród publiczności i krytyków muzycznych (ten sam zespół przedstawił operę dwa lata później po raz pierwszy w historii w miejscu jej powstania, w Terezinie). W tym samym roku praskie Studio MATOUŠ wydało na płycie w premierze światowej kompletne nagranie opery w oryginalnej wersji i instrumentacji. Pod wpływem tych impulsów zaczęli się powoli włączać do sprawy czescy artyści, a wraz z nimi dziennikarze. W sezonie 1995/1996 opera „Cesarz Atlantydy albo Odmowa Śmierci” miała premierę w Teatrze Narodowym w Pradze (operę prowadziła wówczas Eva Herrmannová, inna ocalała z Terezina).

Aktywni byli również czescy muzykolodzy. Po pionierskich badaniach Jitki Ludvovej z lat 70. i dwóch książkach Milana Kuny z lat 80. to właśnie Vlasta Benetková-Reittererová nawiązała w latach 90. współpracę z berlińskim stowarzyszeniem musica reanimata, które po roku 1990 zaczęło systematycznie odkrywać na nowo dzieła artystów prześladowanych przez nazizm. Reittererová uczestniczyła ze swoimi referatami we wszystkich sympozjach tego stowarzyszenia naukowego, organizowanych bądź to w Niemczech, bądź w Szwajcarii, a wraz z Jitką Ludvovą i jej mężem Hubertem Reittererem zainicjowała także i zorganizowała w drugiej połowie lat 90. (1996, 1998, 2000) w Pradze, w połączeniu z festiwałem Musica Judaica, trzy konferencje naukowe „Kontexte” poświęcone kompozytorom żydowskim, zmuszonych do milczenia w czasie II wojny światowej.

Po tym rodzimym wroście zainteresowania twórczością Ullmanna w latach 90. zainteresowanie kompozytorem w następnych latach osłabło, poza sporadycznymi wykonaniami jego utworów instrumentalnych czy

publicystycznymi komentarzami. Dopiero w ostatniej dekadzie popularność Viktora Ullmanna zaczęła wzrastać, przynosząc szereg niezwykle efektów. Natomiast w roku 2014, z okazji upamiętnienia 70. rocznicy śmierci artysty, Teatr Morawski w Ołomuńcu opracował kolejne dzieło sceniczne Ullmanna – operę „Upadek Antychrysta” i ta udana produkcja w rok później została zaprezentowana w Pradze, na festiwalu Opera 2015.

W tym samym roku w praskim pałacu Clam-Gallas (z inicjatywy autorki tego artykułu) była pokazana czeska wersja wystawy „Viktor Ullmann. Świadek i ofiara apokalipsy. 1914-1944”, której autorem był H. Gantschacher. W tym samym roku w agencji Arco diva ukazał się pierwszy i jak dotąd jedyny podwójny album z kompletnym nagraniem pieśni Ullmanna na sopran w interpretacji Ireny Troupovej przy akompaniamencie Jana Duška. Koncert, który powstał na podstawie tego nagrania, był wykonywany w kolejnych latach na wielu niemieckich i austriackich scenach koncertowych, a w roku 2018 także na Festiwalu Praska Wiosna. W tym samym roku z inicjatywy miejscowej Biblioteki Miejskiej i autorki niniejszego artykułu w miejscu urodzenia Ullmanna, Czeskim Cieszynie i Cieszynie, powstał międzynarodowy festiwal muzyczny pt. Uroczystości Ullmannowskie, który w roku 2022 odbył się po raz trzeci (i którego kolejna edycja planowana jest na wiosnę roku 2024). Systematyczne badania naukowe nad twórczością „kompozytorów terezińskich”, w tym Ullmanna, rozpoczęły się w roku 2017 wraz z powołaniem Instytutu Kompozytorów Terezińskich. A w roku 2023 nakładem praskiego wydawnictwa NAMU ukaże się rozszerzone czeskie tłumaczenie najpełniejszej jak dotąd monografii kompozytora, autorstwa niemieckiego muzykologa Ingo Schultza.

W roku 2020 rozpoczął się niezwykle czteroletni projekt Teatru Narodowego w Pradze Musica non grata, wspierany finansowo przez Ambasadę Niemiec w Pradze, w ramach którego odbyło się również kilka przedstawień dzieł Viktora

Ullmanna. I jak na razie ostatnim znaczącym przyczynkiem „powrotu” Viktora Ullmanna do „ojczyzny” jest zrealizowany przez Narodowy Teatr Morawsko-Śląski cykl Opery Kompozytorów Terezińskich i obecna premiera operowych dzieł Ullmanna „Rozbity dzban” i „Cesarz Atlantydy albo Odmowa Śmierci”. Wydarzenie to jest tym bardziej wyjątkowe, że obie opery zostaną wykonane na terenie Czech pierwszy raz od wielu lat. „Rozbity dzban” miał swoją czeską premierę w Pradze w roku 1998, ale znów w produkcji austriackiej i tylko w dwóch odsłonach; „Cesarz Atlantydy” również nigdy nie był wystawiany w Czechach od czasu wspomnianej pierwszej czeskiej premiery w Teatrze Narodowym w roku 1995 i jednego przedstawienia w wersji lalkowej na zesłorocznych Uroczystościach Ullmannowskich. Życzymy więc wszelkiej pomyślności na drodze „powrotu” Viktora Ullmanna!

podpisy do zdjęć

1

Maximilian Ullmann, ojciec Viktora, na jedynej zachowanej fotografii z roku 1886.

2

Wpis w księdze metrykalnej kościoła św. Marii Magdaleny o urodzeniu Viktora Ullmanna (ze zbiorów Archiwum Państwowego w Katowicach Oddział w Cieszynie).

3

Koszary w Cieszynie na zdjęciu z roku 1900.

4

Panorama Cieszyna z wieży Kościoła Jezusowego, z zabudowywaną wówczas ulicą Kaiserin- Elisabeth-Strasse (dziś ul. Pawła Stalmacha). W latach 1901-1903 Ullmannowie mieszkali w dwukondygnacyjnej kamienicy widocznej z lewej strony (fot. z ok. 1890 r. Muzeum Śląska Cieszyńskiego).

5

Górne Przedmieście z Berggasse (ul. Górna) ok. 1900 r. Viktor Ullmann przyszedł na świat w narożnej kamienicy pod nr 18, na fotografii częściowo przesłoniętej przez drzewo (skan pozyskany z portalu fotopolska.eu).

6

Fragment Kronprinzessin-Stephanie-Strasse (ul. Głęboka) z kamienicą nr 57, w której swoje sklepy prowadzili Max Mandl i Ignaz Süß, a w której Viktor Ullmann mieszkał wraz z rodzicami od roku 1903 aż do wyjazdu z Cieszyna w roku 1909 (fot. z 1912 r. Muzeum Śląska Cieszyńskiego).

7

Fragment protokołu z ocenami z IV klasy szkoły ćwiczeń (elementarnej), działającej przy Państwowym Seminarium Nauczycielskim w Cieszynie, z wykazem ocen w roku szkolnym 1906/1907. Viktor Ullmann (w spisie pod nr 31) uczęszczał do niej w latach 1903-1908 i – jak wynika z wykazu – uczył się bardzo dobrze.

8

Pfarrplatz (dziś pl. Dominikański) z gmachem Generalnego Wikariatu dla Śląska Austriackiego i pomnikiem cesarza Józefa II. Z lewej strony fotografii wejście do Państwowego Seminarium Nauczycielskiego ze szkołą ćwiczeń, czyli odpowiednikiem szkoły elementarnej, w której lekcje prowadzili również przyszli nauczyciele. Dziś – Zespół Szkół Budowlanych (fot. z ok. 1900 r. Muzeum Śląska Cieszyńskiego).

9

Gimnazjum arcyksięcia Albrechta przy pl. Kościelnym, którego pierwszą klasę ukończył Viktor Ullmann w roku 1909. Dziś mieści się tu Szkoła Podstawowa Towarzystwa Ewangelickiego. Rok później gimnazjum zostało przeniesione do nowego, większego budynku przy dzisiejszym placu Słowackiego (fot. z 1885 r. Muzeum Śląska Cieszyńskiego).

10

Wykaz uczniów klasy I B gimnazjum arcyksięcia Albrechta w Cieszynie w roku szkolnym 1908/1909 (gwiazdka oznaczono wyróżniających się uczniów). Chociaż Ullmann uczęszczał do tej szkoły tylko rok, należał, jak widać, do najlepszych uczniów. (Książnica Cieszyńska).

11

Plakat „skandalicznego koncertu” z dnia 30 marca 1913 r.

12

W gimnazjum przy wiedeńskiej Kundmannngasse, zbudowanym w 1873 roku, uczył się Viktor Ullmann od roku 1909 i zdał w nim swoją „wojskową maturę”.

13 — 14

Dwie „ikony” życia muzycznego w Wiedniu, Opera Dworska (dzisiaj Wiedeńska Opera Narodowa) oraz budynek „Wiedeńskiego Towarzystwa Muzycznego” (Wiener Musikverein), które młody Ullmann odwiedzał wraz ze swoją matką i przyjaciółmi.

15

Viktor Ullmann (pierwszy z prawej) wraz ze swoimi towarzyszami z wojska na jedynej zachowanej fotografii z 1917 roku (Staatsbibliothek zu Berlin, Musikabteilung / Biblioteka Państwowa w Berlinie, filia muzyczna).

16

Ogromna, budząca strach haubica kalibru 38 cm, którą produkowały dla wojska zakłady Škody w Pilźnie (rysunek z podręcznika instruktazowego, Kriegsarchiv Wien / Austriackie Archiwum Wojskowe w Wiedniu).

17

Plakat z koncertu Viktora Ullmanna ze skrzypkiem Josefem Szirmaiem z 7 marca 1918 roku, który odbył się po przeniesieniu Ullmanna w okolice Triestu (Staatsbibliothek zu Berlin, Musikabteilung / Biblioteka Państwowa w Berlinie, filia muzyczna).

18

CarSKI dekret mianujący Viktora Ullmanna na stopień porucznika w rezerwie. Z tą funkcją, jesienią 1918 roku, opuścił cesarskokrólewską armię (Kriegsarchiv Wien / Austriackie Archiwum Wojskowe w Wiedniu).

19

Viktor Ullmann ze swoją pierwszą żoną Martha Koref (1894-1942), ok. 1926 r.

20

Kompozytor Arnold Schönberg, genialny prekursor muzycznej moderny w Europie, który wywarł wielki wpływ na twórczość Ullmanna. Viktor Ullmann brał udział w jego warsztatach kompozytorskich w Wiedniu bezpośrednio po wojnie.

21

Główny dyrygent Nowego Teatru Niemieckiego w Pradze, ceniony kompozytor, Alexander von Zemlinsky (1871 Wiedeń – 1942 Nowy Jork), w latach 1911-1927 prowadził teatr, a praską Niemiecką Operę doprowadził do europejskiego poziomu.

22

Nowy Teatr Niemiecki w Pradze, który swoją działalność rozpoczął w 1888 roku. Viktor Ullmann rozpoczął w nim swoją profesjonalną karierę w 1920 roku (Nowy Teatr Niemiecki w Pradze ok. 1900 r.).

23

Pisarz Albert Steffen, czołowa postać ruchu antropozoficznego od 1925 roku. Pod koniec lat 20-tych Ullmann będąc pod wpływem tej filozofii opracował muzycznie kilka wierszy Steffena.

24

Teatr Miejski w Ústí nad Labem (pocztówka z 1912 r.), gdzie Viktor Ullmann był szefem opery w sezonie 1927/28.

25

Tzw. Goetheanum, do dnia dzisiejszego siedziba Towarzystwa Antropozoficznego, w Dornach w okolicy Bazylei. Budynek zbudowano w latach 1925-1928 jako drugą siedzibę towarzystwa po tym, jak pierwszy dom został zniszczony w pożarze. Podstawowy projekt architektoniczny budynku stworzył jeszcze przed śmiercią sam Rudolf Steiner.

26

Anna Ullmann, z domu Winternitz (1907-1944), druga żona Ullmanna, pochodziła z wybitnej praskiej rodziny żydowskiej, wzorem swego ojca ukończyła w Pradze studia medyczne, a swojemu mężowi urodziła 4 dzieci.

27

Maximilian Ullmann (1932-1944), najstarsze dziecko Ullmannów. Urodził się w Stuttgardzie i podobnie jak jego rodzice i najmłodszy brat, zginął podczas holokaustu.

28

W Stuttgardzie, w chodniku na ulicy Schellbergstrasse 62, gdzie Ullmannowie mieszkali w trakcie swojego „epizodu biznesowego”, jest dzisiaj umiejscowiony tzw. Stolperstein, czyli kamień pamięci.

29

Po zajęciu Czechosłowacji przez nazistów, austriacki paszport Ullmanna stracił ważność i musiał on złożyć wniosek o wydanie „karty identyfikacyjnej” Protektoratu (Archiwum Narodowe Republiki Czeskiej, Praga).

30

Po rozwodzie z Anną w sierpniu 1941 roku, Viktor już po dwóch miesiącach ożenił się po raz trzeci, z Elisabeth Frank-Meissl. Jednym z powodów tak szybkiego ślubu była obawa, że jako nieżonaty, mogliby znaleźć w jednym z pierwszych żydowskich transportów, które wyjeżdżały z Pragi do jednego z niemieckich nazistowskich obozów koncentracyjnych na terenie Polski. Jednak rok później ani Viktor, ani Elisabeth nie uratują się przed transportem...

31

Wiosną 1938 roku w Wiedniu umarł ojciec Ullmanna i ustanowił syna swoim spadkobiercą. Chociaż Viktorowi udało się przenieść spadek do Pragi, urzędy nazistowskie, które chwilę wcześniej zajęły Austrię i Wiedeń, posiadały również informacje na temat majątków zmarłych Żydów. Formularz o nazwie „Wykaz mienia żydowskiego na dzień 27. kwietnia 1938”, który mimo, że ojciec Ullmanna nie żyje, musiał zostać wypełniony w pierwszej osobie. (Austriackie Archiwa Państwowe Wiedeń).

32

Sanatorium psychiatryczne w Wiesneck w południowych Niemczech. Tutaj, na przełomie lat 1937-1938, Ullman leczył swoje problemy psychiczne, powstałe w wyniku przepracowania.

33

Austriacka twierdza obronna Terezín wg planów z czasów monarchii. Klasyczne miasto garnizonowe, które powstało w środku twierdzy, w 1941 roku naziszi przekształcili w „Miasto, które Wódz ofiarował Żydom”, jak brzmiał podtytuł filmu propagandowego z 1944 roku (Kriegsarchiv Wien / Austriacki Archiwum Wojskowy w Wiedniu).

34

Dyrygent i kompozytor Rafael Schächter był duszą terezińskiego świata muzycznego.

35

Kolejną ważną osobistością życia muzycznego w Terezynie był znany w późniejszych czasach czeski dyrygent Karel Ančerl (na zdjęciu we wczesnych latach młodzieńczych).

36

Wraz ze współwzięciami Schächter przygotował również w listopadzie 1942 roku „Sprzedane narzeczone” Smetany. Na zdjęciu obozowy plakat reklamujący przedstawienie.

37 — 38 — 39

Prawdziwą legendą między terezińskimi spektaklami operowymi dla dziecięcych śpiewaków i publiczności była opera „Brundibár”, którą skomponował Hans Krása (plakat i zdjęcie z przedstawienia w Terezynie, portret Hansa Krásy, który również zginął w Oświęcimiu).

40

Do dzisiaj na ścianach niektórych obiektów w Terezynie jest widoczna numeracja „bloków”, na które naziszi podzielili całe miasto. Na zdjęciu numery z budynku, w którym znajdowała się tzw. kawiarnia obozowa, gdzie odbywało się również wiele produkcji muzycznych. Foto: © Herbert Gantschacher, 2014.

41

Plakat drugiego koncertu „Studium nowej muzyki”, którego prowadzenie powierzono Viktorowi Ullmannowi wkrótce po przyjeździe do Terezina.

42

Strona tytułowa melodramu „Pieśni o miłości i śmierci korneta” Krzysztofa Rilke, na podstawie tekstu praskiego poety R. M. Rilke, kolejnego znanego i często dziś wykonywanego dzieła, które Ullmann napisał w Terezynie. Kopia oryginału z prywatnego archiwum H.Gantschachera.

43

Strona tytułowa partytury opery „Cesarz Atlantydy lub odmowa śmierci” (Kaiser von Atlantis oder Die Tod-Verweigerung). Oryginał jest razem z innymi uratowanymi dziełami Ullmanna przechowywany w Bazylei w Archiwum Fundacji Paula Sacher’a, na zdjęciu kopia faksymile (prywatne archiwum H. Gantschachera).

44

Próby do tej opery odbywały się w Terezynie latem 1944 roku, ostatecznie nie doszło do jej wykonania. Kluczowa rola Śmierci została powierzona basowi Karolowi Bermanowi, w latach 60. i 70. wybitnemu solistce praskiego Teatru Narodowego.

Na zdjęciu rękopis tzw. Rollenbuchu, czyli rozpisu Bermanova partii (kopia znajduje się w prywatnym archiwum H. Gantschachera).

45

Dzięki staraniom praskiego filozofa Emila Utitza udało się uratować terezinskie dzieła Ullmanna (kopia, prywatne archiwum H. Gantschachera).

46

W 1995 roku podczas czeskiej premiery „Cesarza Atlantydy” w Teatrze Narodowym w Pradze doszło do spotkania dwóch byłych więźniów obozu w Terezynie, ówczesnej dyrektor ND Opera – Evy Herrmannovej (pierwsza z lewej strony) i emerytowanego basisty ND – Karela Bermana (stoi), który w trakcie pobytu w Terezynie odtworzył w operze postać Śmierci.

o autorce wystawy

Magdalena Živná pochodzi z Pragi, gdzie całe życie mieszka i pracuje. Studiowała muzykologię i teatrologię na Uniwersytecie Karola, następnie zdobywała doświadczenie zawodowe jako tłumacz, dziennikarz i publicysta, w mediach czeskich i zagranicznych. Od początku swojej kariery zawodowej skupiała się na tematach niemieckojęzycznego obszaru kulturalnego. W roku 1992, założyła agencję komunikacyjną NOEMI Arts&Media, która koncentruje się na rozwijaniu czesko-niemieckich oraz czesko-austriackich stosunków i projektów kulturalnych. Od roku 2015 intensywnie zajmuje się życiem i twórczością Viktora Ullmanna.

viktor ullmann

unruhiger mitteleuropäer

1898—1909 kindheit in teschen I

Der Vater Viktor Ullmanns, Maximilian (1861 Brtnice/Pirnitz bei Jihlava/Iglau – 1938 Wien), startete seine militärische Laufbahn 1879 und als ein bereits verheirateter Hauptmann landete er 1896 in der Garnisonsstadt Teschen. Der Vater sowie die Mutter Malwine (1873 Wien – 1940 Prag) waren beide jüdischer Herkunft, wegen der Möglichkeit eines weiteren Karriereaufstiegs des Vaters konvertieren jedoch beide zum römisch-katholischen Glauben. Auch der einzige Sohn Viktor wurde bald nach seiner Geburt (1. Januar 1898) in der katholischen Maria-Magdalena-Kirche in Teschen getauft. Bis 1909, bevor Viktor Teschen verließ, bewohnten hier die Ullmanns drei verschiedene Wohnungen, deren Lage, stets näher zum Stadtzentrum, den allmählichen dienstlichen sowie gesellschaftlichen Aufstieg der Familie widerspiegelte. 1903 nahm der kleine Viktor den Schulbesuch in der sog. Übungsschule der k. k. Lehrerbildungsanstalt auf.

Diese einer Grundschule gleichende vierjährige Anstalt besuchte Viktor bis 1907, um ab September des gleichen Jahres das Studium am k. k. Albrecht-Gymnasium auf dem Kirchplatz 5, heute plac Kościelny, zu beginnen (hier ist heute die Szkoła Podstawowa Towarzystwa Ewangelickiego angesiedelt; erst ein Jahr später wurde das neue Schulgebäude auf dem heutigen plac Slowackiego eröffnet, das besuchte jedoch Viktor nicht mehr).

Zu der gleichen Zeit beginnt auch seine musikalische Bildung an einer privaten Musikschule in Teschen im Klavierspiel. Die erste Klasse des Gymnasiums schloss Viktor mit „ausgezeichnet“ ab, doch bald darauf musste er seine Geburtsstadt verlassen. Der Vater, der im Herbst 1909 zum Major befördert werden sollte, wurde als Bataillonskommandeur nach Galizien abgeordnet. Seine Frau, Tochter aus einer vornehmen Wiener Familie, wollte ihrem Gatten in eine abgelegene Provinz nicht folgen und außerdem herrschte unter den Eheleuten zu der Zeit bereits eine wesentliche Entfremdung, die später zur Scheidung führte. Malwine Ullmann ist also im Sommer 1909 mit ihrem Sohn nach Wien umgezogen.

1898—1909 Kindheit in teschen II

auf den Spuren von Viktor Ullmann im heutigen teschen — cieszyn

Die Orte, die mit Viktor Ullmanns elfjährigem Aufenthalt in seiner Heimatstadt verbunden sind, liegen ausnahmslos im heutigen polnischen Teil, der zu der Zeit Österreich-Ungarns das Stadtzentrum war. Aus diesem Grund stießen frühere tschechische und ausländische Forscher, insbesondere vor 1989, bei dem Versuch, diese Wohnorte des Komponisten zu entdecken, auf das Problem der kaum möglichen oder schlechten Erreichbarkeit des polnischen Teils der Stadt und ihrer Archive. Im Jahr 2018 hatte die Autorin dieser Ausstellung mit dieser „topografischen Identifizierung“ eine leichtere Position, vor allem dank der Hilfe von vier Kollegen aus Český Těšín und Cieszyn, denen sie aufrichtig dankt: Jana Galášová, Irena French, Zbigniew Machej und Joanna Schönwaldová.

1909—1916 Jugend in wien

Nach der Ankunft in Wien lebte Viktor mit seiner Mutter zunächst im Haus seines Großvaters, des wohlhabenden Rechtsanwalts Adalbert Billitzer. Doch schon bald suchte die Mutter eine eigene Unterkunft, so dass sie sich nach mehreren weiteren Umzügen 1913 mit ihrem Sohn in einem luxuriösen Mietshaus in der Kübeckgasse 18 im 3. Wiener Stadtbezirk (wo Viktor bis zu seinem Abgang nach Prag und Frau Ullmann bis 1936 wohnten) niederließ. Unweit davon, in der Kundmanngasse (beide Gebäude existieren noch heute), befand sich auch ein renommiertes Gymnasium, an dem Viktor im Herbst 1909 sein

Studium aufnahm und hier bis zu seinem vorzeitigen Kriegsabitur 1916 erfolgreich bestanden hatte. Zu seinen Mitschülern gehörten hier einige später berühmte Kulturpersönlichkeiten (z. B. der Komponist Hanns Eisler oder der Schriftsteller Heimito von Doderer), aber auch die Söhne des habsburgischen Erzherzogs Leopold Salvator. Viktor knüpfte hier eine Reihe von Freundschaften und kam dadurch auch in Kontakt mit der damaligen Wiener „Jugendbewegung“.

Zusammen mit seiner Mutter und später mit seinen Freunden genoss er auch das reiche Wiener Kultur-, insbesondere Musikangebot in vollen Zügen, was natürlich seine heranreifende Persönlichkeit grundlegend beeinflusste. Neben dem klassischen Repertoire der Wiener Oper oder der Sinfoniekonzerte erlebte er auch die ersten bedeutenden Ereignisse der aufkommenden musikalischen Moderne, der sogenannten Zweiten Wiener Schule, deren zentrale Figur der „Erfinder“ der Zwölftonmusik, Arnold Schönberg, war. So konnte der junge Ullmann nicht nur die Wiener Uraufführung von Schönbergs Gurre-Liedern im Februar 1913 (die später auch eine bedeutende Rolle in den Anfängen seiner Laufbahn in Prag spielten) persönlich miterleben, sondern auch einen Monat später das berühmte Wiener „Skandalkonzert“, das aufgrund einer Schlägerei zwischen Anhängern und Gegnern der aufgeführten modernen Kompositionen vorzeitig beendet werden musste. Gleichzeitig begann Ullmanns systematische musikalische Ausbildung, sowohl im Klavierspiel, wo er teilweise autodidakt war, als auch in der Musiktheorie, in der ihn Josef Polnauer unterrichtete.

1916—1918 artillerie- beobachter im ersten weltkrieg

Doch die idyllische Jugend in Wien nahm nach dem Ausbruch des „Großen Krieges“ 1914 plötzlich ein jähes Ende. Als Viktor zwei Jahre später kurz vor dem Abitur stand und seine sofortige Einberufung an die Front drohte, ließ er sich von seinem Vater überzeugen und bewarb sich als ein sogenannter „Einjähriger Freiwilliger“ in das Heer, also mit einem militärischen Status, der eine Reihe von Vorteilen bot und seinen Träger vor allem davor schützte, in den schlimmsten Schlachten an der ersten Frontlinie eingesetzt zu werden. Nach entsprechender Ausbildung im Artilleriestützpunkt Hajmaskér in Ungarn wurde Ullmann offiziell „Artilleriebeobachter“ und einer Einheit zugeteilt, die eine der damals modernsten und gefürchtesten österreichischen Waffen, die in Škoda-Werken in Pilsen produzierte 38-cm-Haubitze, bediente. Damit nahm er im Herbst 1917 aktiv an der sogenannten 12. Schlacht an der Isonzo (Fluss Soča im heutigen Slowenien) teil, die die letzte große Schlacht darstellte, die die österreichisch-ungarischen Armee gewann, vor allem „dank“ dem Einsatz von Kampfgas, dem die italienischen Soldaten wehrlos gegenüberstanden.

Für seine Teilnahme an dieser Schlacht wurde Viktor jedoch ausgezeichnet und in ein ruhiges Hinterland an der Adriaküste in der Nähe von Triest versetzt. Hier konnte er sich bis Kriegsende als „musikalischer Offizier“ ganz ungestört seinem späteren Beruf widmen – er organisierte Konzerte für Soldaten und die Zivilbevölkerung, bei einigen trat er selbst als Pianist auf. Er schied im Herbst 1918 als Leutnant in der Reserve aus dem Militärdienst aus und wurde nach dem Zusammenbruch Österreich-Ungarns 1920 endgültig aus der Armee entlassen. Über alle Kriegserlebnisse informierte er ausführlich in fast

täglichen Briefen seine erste große Liebe, die Wienerin Anna Wotitz; diese erhaltene Korrespondenz, die heute in Berlin aufbewahrt wird, stellt auch eine der wichtigsten Quellen für die frühen Lebensabschnitte Viktor Ullmanns dar.

1918—1942 lebens- und kunststriefahre I

künstlerische anfänge — wien, prag (1918—1927)

Im Herbst 1918 wird Ullmann als „Leutnant in der Reserve“ in den Zivildienst entlassen und kehrt nach Wien zurück. Hier beginnt er ein Jurastudium, widmet sich aber wesentlich intensiver dem Musikstudium, insbesondere dem Besuch des Kompositionsseminars des Komponisten Arnold Schönberg (1874 Wien – 1951 Los Angeles). Gleichzeitig ging er im Frühjahr 1919 seine erste „Jugendehe“ mit Martha Koref (1894–1942) ein, und da seine Frau aus Prag stammte, zogen die Jungvermählten nach Prag um.

Hier beginnt Ullmann im Herbst 1920 seine musikalische Laufbahn als Chorleiter und Korrepetitor, später auch Dirigent am Neuen Deutschen Theater (NDT, heute Staatsoper Prag), das, unter langjähriger Leitung von Alexander von Zemlinsky, in jenen Jahren als eine renommierte europäische Opernbühne galt. Ullmann beteiligt sich hier beispielsweise im bedeutenden Masse an der denkwürdigen Prager Aufführung von Schönbergs „Gurre-Liedern“ (1921), erlangt aber in Prager Musikkreisen auch mit selbständigen Dirigentenauftritten allmählich Aufmerksamkeit. Zur gleichen Zeit präsentiert er sich im März 1923 in Prag zum ersten Mal als Komponist, und zwar mit der Uraufführung seiner „Sieben Lieder mit Klavier“. Es folgen Aufführungen seiner weiteren

Werke, von denen die „Variationen und die Doppelfuge über ein Thema von Arnold Schönberg“ für Klavier (die vor allem in der späteren Orchesterfassung aus den 1930er Jahren auch internationale Erfolge feierten) die größte Aufmerksamkeit erweckt. Als der NDT-Chefdirigent Zemlinsky 1927 Prag verlässt, um seine Karriere in Berlin weiter zu führen, kündigt auch Ullmann seine Stelle am NDT.

1918—1942 lebens- und kunststreichjahre II

wanderjahre in europa (1927—1933)

Nach beruflichen Erfahrungen aus dem Engagement am Neuen Deutschen Theater gilt Viktor Ullmann – neben seinen ersten Erfolgen als Komponist – bereits als ein versierter Musikpraktiker und Dirigent. Kein Wunder, dass ihn bald das Angebot erreicht, die Oper des Stadttheaters in Ústí nad Labem/Aussig zu leiten. Ullmann ist hier in der Spielzeit 1927/28 sehr erfolgreich tätig (in einer Saison realisiert er acht Premieren), doch weil das Theater im Frühjahr 1928 in eine finanzielle Notlage gerät, zieht er freiwillig nach Prag zurück. Nachdem er im April 1929 am Festival der Internationalen Gesellschaft für Neue Musik in Genf teilnimmt, wo er mit der Aufführung seiner „Schönberg-Variationen“ viel Aufmerksamkeit erregt, erhält er ein Angebot für die Stelle des Bühnenmusikdirigenten am Schauspielhaus Zürich, damals einem der führenden Sprechtheater Europas, wo er bis 1931 in zwei Spielzeiten arbeitet.

Während seines Aufenthalts in der Schweiz, auch unter dem Einfluss seines späteren Freundes, des Komponisten Alois Hába, kommt er

der Lehre der Anthroposophie näher. Sie wurde vor dem Ersten Weltkrieg vom österreichischen Philosophen Rudolf Steiner (1861–1925) geschaffen, nach dessen Tod der Schriftsteller Albert Steffen (1884–1963) zu ihrer Leitfigur wurde. 1929 besucht Ullmann das erste Mal das Zentrum der Anthroposophischen Gesellschaft, das Goetheanum in Dornach bei Basel, und sein Interesse an dieser spirituellen Richtung führt im Juli 1931 zu seinem Eintritt in die Gesellschaft. Dieses Jahr markiert auch einen weiteren Wendepunkt in seinem Privatleben – in April 1931 lässt er sich von seiner ersten Frau Martha scheiden (die Ehe blieb kinderlos) und heiratet bereits am 8. September Annie Winternitz, die Tochter eines bedeutenden Prager Arztes, die seine anthroposophischen Interessen und die Mitgliedschaft in der Gesellschaft teilt. Und da Ullmann seit Beginn seines Aufenthalts in der Schweiz von Zweifeln an seiner musikalischen Laufbahn geplagt wird, entschließt er sich zu einer völlig neuen Lebensorientierung im Dienste der anthroposophischen Ideen.

Unter dem Einfluss des Anthroposophen und Kaufmanns Hans Mändl kauft das Ehepaar im Herbst 1931 eine anthroposophische Buchhandlung in Stuttgart und betreibt sie in Eigenregie (in Stuttgart ist auch ihr erster Sohn Maximilian geboren). Ende des folgenden Jahres steht jedoch das Unternehmen vor dem Aus – wie sich herausstellt, ist nicht die Inkompetenz der Ullmanns daran schuldig, sondern ein bewusster Geschäftsbetrug seitens Mändl, dessen ahnungslose Opfer die Ullmanns wurden. Die Zahlungsunfähigkeit, der Gläubigerdruck, aber auch die grundlegend veränderte politische Lage in Deutschland (im Januar 1933 ergreift Adolf Hitler die Macht), zwingen Viktor und Annie schließlich im Juli 1933 zu einer übereilten Rückkehr – die vielmehr einer Flucht glich – nach Prag.

1918—1942 lebens- und kunstreifejahre III

geschätzter komponist der ersten republik — rechtloser bewohner des protektorats (1933—1942)

Viktor Ullmann kehrt mit seiner Familie (außer dem kleinen Max ist bereits ein weiteres Kind unterwegs und noch zwei kommen in nächsten Jahren hinzu) total mittellos nach Prag zurück und muss sich eine neue Existenz aufbauen. Was – paradoxer- und glücklicherweise – die Rückkehr zu seiner eigentlichen Mission, nämlich der Musik, bedeutet. In deutschsprachigen Institutionen in Prag (er hat Tschechisch nie richtig gelernt) sucht er nach verschiedenen Stellen mit regelmäßigem Einkommen, was ihm aber immer nur temporär gelingt – als ein wesentliches Hindernis erweist sich hierbei in vielen Fällen seine österreichische Staatsangehörigkeit, für die er sich nach dem Zusammenbruch der Monarchie 1918 entschied (während sein Vater, der den Rest seines Lebens in Wien verbrachte, de iure ein Bürger der Tschechoslowakischen Republik war). Deshalb muss Ullmann den Broterwerb für sich und seine Familie hauptsächlich auf freiberuflicher Basis suchen, als Musikrezensent, Lehrer und Pianist. Seine Frau Anna und die Kinder müssen bei ihren Eltern leben, Viktor wechselt zwischen verschiedenen Pensionen und Untermieten, und erst 1936 zieht das Paar in eine gemeinsame Wohnung in Prag–Vinohrady ein.

Auch diese schwierigen materiellen Bedingungen hindern Viktor jedoch nicht an einer intensiven kompositorischen Tätigkeit. Zu seinen wichtigsten Werken dieser Zeit zählen neben einer Reihe von Instrumental- und Vokalwerken (vor allem Liedern) eine Orchesterfassung der

„Variationen und einer Doppelfuge über ein Thema von Arnold Schönberg“, die 1934 mit dem renommierten österreichischen Emil-Hertzka-Preis prämiert wird. Zwei Jahre später erhält seine Oper „Der Sturz des Antichrist“ nach Albert Steffens „anthroposophischem“ Drama die gleiche Auszeichnung. Als Folge der enormen Arbeitsbelastung entstehen jedoch bei dem Komponisten um die Mitte 1937 schwere psychische Probleme (Schlaflosigkeit, Depressionen) und er muss sich einer psychiatrischen Behandlung unterziehen. In deren Rahmen ist er Mitte Dezember 1937 in der Heilanstalt in Wiesneck bei Freiburg in Süddeutschland aufgenommen, die nach anthroposophischen Grundsätzen Dr. Friedrich Husemann (1887–1959) gründete und leitet. Doch schon im Januar des folgenden Jahres muss Ullmann die Behandlung unterbrechen und nach Wien reisen, um sich von seinem schwerkranken Vater zu verabschieden. Trotz verschiedener früherer Differenzen versöhnen sich Vater und Sohn und als Maximilian Ullmann zwei Monate später – acht Tage nach dem „Anschluss“ Österreichs – stirbt, setzt er seinen Sohn zum Gesamterben seines Vermögens ein. Dieser Umstand beseitigt endlich Ullmanns finanzielle Probleme und erlaubt ihm auch, seine Werke zu inventarisieren und im Selbstverlag zu drucken. Aber da steht bereits das tragische Ende der Tschechoslowakei bevor. Viktor Ullmann sucht nach Auswanderungsmöglichkeiten für sich und seine Familie, doch es gelingt ihm nur, die beiden mittleren Kinder – Sohn Johannes und Tochter Felicia – in einem der Kindertransporte Nicolas Wintons nach Großbritannien zu unterbringen und sie dadurch zu retten (der älteste Sohn Maximilian kann wegen einer Infektionskrankheit in den Transport nicht aufgenommen werden).

Gleichzeitig zerbricht endgültig Ullmanns Ehe mit Anna, von der er sich im August 1941 scheiden lässt, um bereits im Oktober zum dritten Mal zu heiraten. Gemeinsam mit seiner dritten Frau, Elisabeth Frank-Meissl und ihrer Tochter, wird er am 8. September 1942 nach

Theresienstadt deportiert, wo sich bereits Anna Ullmann mit den beiden verbliebenen Söhnen seit Mai aufhält.

1942—1944 häftling im ghetto theresienstadt I

musikalisches leben in theresienstadt

„In Theresienstadt habe ich viel neue Musik geschrieben... Zu betonen ist nur, dass wir keineswegs bloß klagend an Babylons Flüssen saßen und dass unser Kulturwille unserem Lebenswillen adäquat war.“

Viktor Ullmann

Terezín/Theresienstadt am Fluss Ohře/Eger, ursprünglich eine österreichische Verteidigungsfestung vom Ende des 18. Jahrhunderts, begannen die Nazis 1941 zum sogenannten „jüdischen Siedlungsgebiet“ umzubauen, was aber in der Tat ein riesiges Konzentrationslager, nur mit einem relativ lockereren internen Regime, darstellte (die sogenannte Kleine Festung in unmittelbarer Nähe des Lagers, die bereits unter Österreich-Ungarn als ein Gefängnis diente, war kein direkter Bestandteil des „Ghettos“, obwohl auch die Nazis begannen, sie als ein Gefängnis für ihre politische Gegner und Widerstandskämpfer zu benutzen). Das „Ghetto Theresienstadt“ ist seit 1941 das Ziel von unzähligen Transporten der jüdischen Bevölkerung aus dem ganzen Protektorat Böhmen und Mähren, aber auch aus anderen Teilen Europas, die hier nach den Plänen der Nazis, ohne dass es die Häftlinge ahnen, auf die „Endlösung“ wartet. In vier Jahren des Bestehens des Lagers durchlaufen es an die 150 000 jüdische Häftlinge, von denen 35 000 schon im

Lager sterben, weitere etwa 88 000 Menschen jeden Alters und Geschlechts nach und nach bis Herbst 1944 nach Auschwitz und in andere Vernichtungslager deportiert und hier meist ermordet werden. Um den Anschein der Normalität zu erwecken, erlauben die Nationalsozialisten im Lager nicht nur die Errichtung einer jüdischen Selbstverwaltung, sondern auch deren Sondersektion, der sogenannten „Freizeitgestaltung“. Im Zuge derer Aktivitäten entwickelt sich in Theresienstadt, wo sich unter Häftlingen auch eine Reihe von oft erstklassigen Künstlern befindet, nach und nach ein reiches kulturelles und vor allem musikalisches Leben, dessen Umfang und Qualität ein ganz außergewöhnliches Phänomen in der Kulturgeschichte darstellt.

Auf Initiative vor allem des Dirigenten Rafael Schächter (1905–1945), aber auch z. B. des späteren Chefdirigenten der Tschechischen Philharmonie Karel Ančerl (1908–1973), wurden fast zwei Jahre lang nicht nur Kammer- und Orchesterkonzerte, sondern auch Opernaufführungen (z. B. von Smetanas „Verkauften Braut“ oder „Dem Kuß“) oder die Aufführung großer vokal-instrumentalen Werke (Verdis „Requiem“) veranstaltet. Zur Legende unter diesen Aufführungen wird die Kinderoper „Brundibár“ von Hans Krása (1899–1944), die nur von Kindersängern dargestellt und die seit ihrer Uraufführung im September 1943 mindestens fünfzig Mal gespielt wird, weil aus ihrer optimistischen Handlung sowohl Kinder als auch Erwachsene die Lebenskraft schöpfen. Diesem menschlichen und künstlerischen Aufschwung der Hoffnung und des Lebenswillens – der „Musik zwischen Leben und Tod“ – wird im Oktober 1944 ein endgültiges Ende gesetzt, als die meisten Künstler, darunter auch Viktor Ullmann, nach Auschwitz deportiert werden.

1942—1944 häftling im ghetto theresienstadt II

am höhepunkt der schaffensjahre — am rande des todes

Am 8. September 1942 traf Viktor Ullmann zusammen mit seiner Frau Elisabeth und ihrer Tochter aus erster Ehe in Theresienstadt ein. Das Ehepaar wird getrennt „untergebracht“, es ist nicht bekannt, wie oft sie sich während ihres Aufenthaltes im Ghetto treffen konnten. Viktor findet sehr schnell Anschluss zu der Musiksektion der „Freizeitgestaltung“ und beginnt, Konzerte und Musikvorträge zu organisieren, bei denen er auch oft selbst auftritt. Gleichzeitig ist ihm als renommiertem Komponisten moderner Musik die Leitung des sogenannten Studios für Neue Musik anvertraut, das das Repertoire der damals eher klassisch orientierten Theresienstädter Musikproduktionen erweitern und vor allem den hier internierten Komponisten – neben Ullmann zählen zu den bekanntesten Hans Krása, Pavel Haas und Gideon Klein – die Aufführung ihrer Kompositionen ermöglichen soll. Vor allem aber nutzt Ullmann – ebenso wie seine Kollegen – die Zeit der Haft für geradezu fieberhaftes eigenes Musikschaffen (so „luxuriöse“ Güter wie das Notenpapier oder rare Musikinstrumente anzuschaffen gelingt den Häftlingen unter anderem durch die Verbindung der Lagerverwaltung mit dem Prager „Zentralrat der Juden“, die die Nazis nicht unterbrechen können, weil beide Institutionen weitere Transporte organisieren müssen). In den zwei Jahren seines Aufenthalts in Theresienstadt verfasst Viktor Ullmann unglaubliche 22 Kompositionen – eine ganze Reihe von Liedern, das 3. Streichquartett, drei Klaviersonaten, aber vor allem sein heute

berühmtestes Werk – die allegorische Antikriegsoper „Der Kaiser von Atlantis oder Die Tod-Verweigerung“ auf sein eigenes Libretto (in Zusammenarbeit mit dem jungen Dichter und Mithäftling Petr Kien).

Einer von Ullmanns Seelenverwandten im Lager ist der Prager Philosoph Emil Utitz (1883–1956), der die Lagerbibliothek leitet. Und gerade dank Emil Utitz, der Theresienstadt überlebte und dem Ullmann sein gesamtes musikalisches Material zur Aufbewahrung anvertraute, bevor er in den verhängnisvollen Transport „in den Osten“ eintreten musste, sind diese Werke bis heute erhalten geblieben – im Gegensatz zu einem Großteil jener aus der Vorkriegszeit (der erhaltene Teil der Vorkriegswerke befindet sich heute im Besitz der Philosophischen Fakultät der Karls-Universität in Prag).

Am 16. Oktober 1944 besteigen Ullmann und seine Frau Elisabeth in Theresienstadt, zusammen mit vielen anderen Musikerkollegen, den sogenannten Künstlertransport und zwei Tage später, als der Zug in Auschwitz ankommt, werden die meisten sofort in die Gaskammer geschickt – der einzige Musiker, der die „Selektion“ überlebt, ist der Dirigent Karel Ančerl.

der komponist kehrt in seine (wahl)heimat zurück

wiederentdeckung viktor ullmanns in der tschechischen republik nach 1989

Viktor Ullmann ist in Teschen als Bürger der österreichisch-ungarischen Monarchie geboren und nach deren Zerfall 1918 wählte er als seine „Nachfolge-Bürgerschaft“ die Staatsangehörigkeit

der neu entstandenen Republik Österreich – schließlich lebte er zu dieser Zeit nach der Rückkehr von der Kriegsfront noch in Wien. Diese Staatsbürgerschaft behielt er zwar bis 1939, als sie ihm – zusammen mit dem beschlagnahmten österreichischen Reisepass – von den Behörden im „Protektorat Böhmen und Mähren“ aberkannt wurde und er selbst zum rechtlosen „Juden“ „abgestempelt“ geworden ist. Doch bereits seit dem Jahr 1919 – mit einer sechsjährigen Pause an der Wende der Zwanziger und Dreißiger – lebte er bis zu seinem Transport nach Theresienstadt in Prag. Obwohl er also meist als ein österreichischer Komponist bezeichnet wird und seine amtliche Heimat ihn als einen solchen schon längst anerkannt hat, gebührt ihm im gleichen Maße auch das Prädikat eines „tschechoslowakischen“ und noch eher eines „Prager“ Komponisten. Und zwar im Sinne jener einzigartigen tschechisch-deutsch-jüdischen „Multikulturalität“, die damals die Hauptstadt der Tschechoslowakischen Republik gekennzeichnete und die die hier lebenden Künstler prägte und beeinflusste. Ullmann hat zwar die tschechische Sprache nie gelernt, aber unterhielt freundschaftliche Beziehungen zu vielen tschechischen Musikern und anderen zeitgenössischen Künstlern (von denen wiederum die meisten deutsch sprachen), vor allem zu Alois Hába, der ihn übrigens auch zur Anthroposophie gebracht hat.

In diesem Sinne können wir also von dem Gebiet der Tschechoslowakei und später der Tschechischen Republik sicher als von einer „Wahlheimat“ des Komponisten sprechen. Doch, ähnlich wie bei seinen Musikerkollegen – den Opfern des Holocaust – verlief auch Ullmanns „Rückkehr“ in seine tschechische Heimat nach dem Zweiten Weltkrieg lange und kompliziert. Das verursachten jedoch nicht nur der Verlust oder die erst allmähliche Wiederentdeckung der als verschollen geglaubten Kompositionen. Die Hauptschuld trug hierbei das kommunistische Regime in der Tschechoslowakei, das bekanntlich im Verborgenen antisemitisch war und für das, trotz der Erhaltung der 1947 errichteten

„Nationalgedenkstätte Terezín“ – weil aus internationaler Hinsicht unvermeidlich – die Erinnerung an alles Jüdische unerwünscht war.

Das war auch der Grund, warum der bedeutende tschechische Musikologe Milan Kuna (geb. 1932), der sich mit dem Musikleben und den jüdischen Musikern im Ghetto Theresienstadt als erster in der damaligen ČSSR seit den achtziger Jahren des vorigen Jahrhunderts intensiv beschäftigte, sein erstes dem Thema gewidmetes Buch (*Hudba na hranici života*, Prag 1990, deutsch als *Musik an der Grenze des Lebens*, Frankfurt a. M. 1993 und 1998) durch einen „politisch akzeptableren“, breiteren Kontext der Musikaktivitäten in sämtlichen nazistischen KZ's und Gefängnissen nach eigenen Worten regelrecht „tarnen“ musste. Erst sein zweites Terezín-Buch (*Hudba vzdoru a naděje. Terezín 1941–1945 [Musik des Widerstands und der Hoffnung. Theresienstadt 1941–1945]*, Editio Bärenreiter Prag 2000), konnte sich bereits auf das „jüdische“ Thema und Theresienstadt konzentrieren.

Ein großer Teil von Ullmanns Vorkriegswerken (bis auf einige, siehe weiter) ist nach seiner Deportation nach Theresienstadt, an verschiedenen Stellen versteckt, unersetzbar verloren gegangen. Mehr Glück hatten paradoxerweise die in Theresienstadt entstandenen Kompositionen, die mittels Viktors Mithäfling Emil Utitz und nachher eines weiteren bedeutenden jüdischen Intellektuellen H. G. Adler gerettet werden konnten. Adler, der selbst kein Musiker war, hat in folgenden drei Jahrzehnten vergeblich nach Interessenten für diesen Musiknachlass gesucht. Erst 1975, einunddreißig Jahre nach dem Tod des Komponisten, zog die Oper „Der Kaiser von Atlantis oder Die Tod-Verweigerung“ die Aufmerksamkeit des britischen Dirigenten Kerry Woodward heran, der sie 1975 in Amsterdam uraufführte (leider in einer stark deformierten, dem Original weit entfernten Gestalt). Doch trotzdem stellte dieses Ereignis den ersten wesentlichen Impuls für das internationale Interesse an dem Komponisten dar und seine Werke – auch dank der Tatsache, dass sich seines Nachlasses

die bedeutende Paul-Sacher-Musikstiftung in Basel (als eine Dauerleihgabe des Goetheanums in Dornach) annahm und die erhaltenen Werke der deutsche Musikverlag Schott herauszugeben begann – haben sich immer mehr auf europäischen und außereuropäischen Konzertpodien und Bühnen und auf Tonaufnahmen etabliert. In den sechziger Jahren verkaufte den erhaltenen Teil Ullmanns Vorkriegswerke sein Schüler Alexander Waulin, dem sie der Komponist 1942 anvertraute, der Karlsuniversität in Prag und in dem Archiv ihres Instituts für Musikwissenschaft werden nun diese Kompositionen sowie weitere Schriftstücke (z. B. Ullmanns antroposophisches „Tagebuch in Versen“ Der fremde Passagier) aufbewahrt.

Auf dem praktischen Wege eröffneten dem tschechischen Publikum den Zugang zu Viktor Ullmanns Werk auch ausländische Künstler und Manager. Seit 1994 entwickelte in Prag und Theresienstadt ihre Tätigkeit die von der deutschen Kulturpublizistin und -managerin Gaby Flatow gegründete und geleitete Hans-Krása-Stiftung, die sich in ihren Konzerten, Vorträgen und weiteren Veranstaltungen nicht nur Hans Krása, sondern allen Theresienstädter Komponisten, also auch Viktor Ullmann, widmete. Als eine Art „Erscheinung vom Himmel“ wurde von der tschechischen Musiköffentlichkeit die äußerst wirkungsvolle Inszenierung des „Kaisers von Atlantis“ des österreichischen Theaterensembles ARBOS in der Regie von Herbert Gantschacher wahrgenommen, die im September 1993 in Prag am Vítkov-Berg aufgeführt wurde und unter den Zuschauern und den Musikkritikern ein begeistertes Echo fand (das gleiche Ensemble inszenierte die Oper auch zwei Jahre später zum ersten Mal in Theresienstadt, ihrem Entstehungsort). Im gleichen Jahr veröffentlichte auch der Prager Label Studio MATOUŠ auf einer CD die Komplettaufnahme der Oper in der Urfassung und der Originalinstrumentation. Unter dem Einfluss dieser Impulse begannen sich nach und nach auch die heimischen Interpreten und die Musikpublizisten für Ullmann zu interessieren. In der Theatersaison 1995/96 erlebte die Oper

„Der Kaiser von Atlantis oder Die Tod-Verweigerung“ ihre tschechische Erstaufführung im Prager Nationaltheater (dessen Oper damals Eva Herrmannová, eine Überlebende aus Theresienstadt, leitete).

Aktiv sind jedoch auch tschechische Musikforscher geworden. Nach den bahnbrechenden Studien von Jitka Ludvová aus den siebziger Jahren und den erwähnten beiden Büchern von Milan Kuna aus den achtziger Jahren war es vor allem Vlasta Benetková-Reittererová, die in den Neunzigern eine Zusammenarbeit mit dem Berliner Verein „musica reanimata“ knüpfte, der nach 1990 Werke der im Nationalsozialismus verfolgten Künstler systematisch wiederzuentdecken begann. Mit ihren Referaten nahm Reittererová an allen Symposien dieser wissenschaftlichen Vereinigung teil, die in Deutschland oder in der Schweiz organisiert wurden und, zusammen mit Jitka Ludvová und ihrem Ehemann Hubert Reitterer, initiierte und organisierte sie in der zweiten Hälfte der neunziger Jahre (1996, 1998, 2000) auch in Prag, in Verbindung mit dem Festival Musica Judaica, drei wissenschaftliche Konferenzen „Kontexte“ über jüdische Komponisten, die während des Zweiten Weltkriegs zum Schweigen gebracht wurden.

Nach diesem inländischen Aufschwung des Interesses am Ullmanns Werk in den 1990er Jahren brachten die folgenden Jahre jedoch, abgesehen von sporadischen Aufführungen seiner Instrumentalwerke oder einigen publizistischen Beiträgen, wieder eine Schweigepause in dieser begonnenen Renaissance. Erst im letzten Jahrzehnt begannen sich die heimischen Aktivitäten um Viktor Ullmann wieder zu mehren und brachten eine Reihe bemerkenswerter Ergebnisse.

2014, zum Gedenken an den 70. Todestag des Komponisten, hat ein anderes Bühnenwerk Ullmanns, die Oper „Der Sturz des Antichrist“, das Opernensemble des Mährischen Theaters in Olomouc zur tschechischen Erstaufführung gebracht und diese gelungene Produktion wurde ein Jahr später beim Festival Opera 2015 auch in Prag vorgestellt. Im folgenden Jahr wurde im Prager

Clam-Gallas-Palais (auf Initiative der Verfasserin dieses Aufsatzes) die tschechische Fassung der Ausstellung „Viktor Ullmann. Zeuge und Opfer der Apokalypse. 1914–1944“ präsentiert, deren Autor wieder Herbert Gantschacher war. Und im gleichen Jahr erschien beim tschechischen Label Arco diva das auf dem tschechischen Markt erste und bis jetzt einmalige Doppelalbum mit der Komplettaufnahme der Lieder für Sopran und Klavier in der Darbietung von Irena Troupová und Pianist Jan Dušek. Das aufgrund dieser CD-Aufnahme entstandene Konzert erklang in folgenden Jahren auf mehreren deutschen und österreichischen Konzertpodien und 2018 auch beim Internationalen Musikfestival Prager Frühling. Und im gleichen Jahr ist im Ullmanns Geburtsort Teschen auf Anregung von Jana Galášová, der damaligen Direktorin der Stadtbibliothek, in Kooperation mit der Verfasserin dieses Aufsatzes das Festival ULLMANN-FEIERLICH-KEITEN zum ersten Mal über die Bühne gegangen (das das als ein Biennale konzipiert ist und dessen vierte Ausgabe für Frühjahr 2024 geplant ist). Die systematische wissenschaftliche Beschäftigung mit dem Nachlass der „Theresienstädter Komponisten“, also auch Viktor Ullmanns, setzte sich auch das 2018

gegründete Institut Theresienstädter Komponisten mit Sitz in Terezín zum Ziel. Und 2023 wird beim Prager Verlag NAMU eine erweiterte tschechische Übersetzung der bisher vollständigsten Monografie über den Komponisten erscheinen, deren Verfasser der deutsche Musikwissenschaftler Ingo Schulz ist. 2020 startete, finanziell unterstützt von der Botschaft der Bundesrepublik Deutschland in Prag, ein außergewöhnliches vierjähriges Projekt des Nationaltheaters in Prag Musica non grata, in dessen Rahmen auch die Werke von Viktor Ullmann mehrfach zu hören waren. Und den bislang letzten bedeutenden Beitrag zur „Rückkehr“ Viktor Ullmanns in seine „Wahlheimat“ stellen der Zyklus des Mährisch-Schlesischen Nationaltheaters Ostrava „Opern der Theresienstädter Komponisten“ und die jetzige Uraufführung von Ullmanns Opernakt „Der zerbrochene

Krug“ und „Der Kaiser von Atlantis oder Die Tod-Verweigerung“ dar. Diese Tat ist umso verdienstvoller, als beide Werke in Tschechien erst wieder nach vielen Jahren zu hören sein werden. „Der zerbrochene Krug“ hatte seine tschechische Erstaufführung 1998 in Prag erlebt, aber wieder in einer österreichischen Produktion und nur in zwei Aufführungen. Und der „Kaiser“ wurde seit der tschechischen Erstaufführung am Nationaltheater 1995 und einer Aufführung seiner Puppenfassung beim letztjährigen Ullmann-Festival in Český Těšín auf tschechischen Bühnen auch nicht gespielt. Wünschen wir also diesem weiteren Schritt auf dem Weg der „Rückkehr“ Viktor Ullmanns viel Erfolg!

bildunterschriften

1

Maximilian Ullmann, Viktors Vater, auf dem einzigen erhaltenen Foto von 1886.

2

Eintragung in der Geburtenmatrikel der Hl. Maria-Magdalena-Kirche (Staatsarchiv Kattowitz, Zweigstelle Teschen).

3

Kaserne in Teschen auf einer historischen Aufnahme (um 1900).

4

Panorama von Teschen, vom Turm der Jesuskirche aus gesehen, mit der sich damals im Bau befindlichen Kaiserin-Elisabeth-Strasse (heute ul. Pawła Stalmacha). 1901–1903 wohnten die Ullmanns im zweistöckigen Haus auf der linken Seite. Foto um 1890 (Museum Teschener Schlesiens, Cieszyn).

5

Obere Vorstadt in Teschen mit der Berggasse (heute ul. Górna) um 1900. Viktor Ullmann ist in dem Eckhaus Nr. 18 geboren – im Bild ganz links, teils vom Baum verdeckt (Scanbild aus dem Portal Fotopolska.eu).

6

Teilansicht der damals elegantesten Teschener Meile, der Kronprinzessin-Stephanie-Strasse (heute ul. Głęboka) mit dem Nr. 57 (im Bild ganz vorn). In dem Haus betrieben ihre Geschäftslokale Max Mandl und Ignaz Süß und Viktor Ullmann wohnte hier mit seinen Eltern von 1903 bis zu seiner Abfahrt aus Teschen im Jahr 1909. Foto von 1912 (Museum Teschener Schlesiens, Cieszyn).

7

Teil der Schülerliste der IV. Klasse der sog. Übungsschule (= Grundschule) der k.k. Lehrerbildungsanstalt in Teschen, mit Zeugnis der Noten im Schuljahr 1906/1907. Viktor Ullmann (in der Liste Nr. 31) hat sie in den Jahren 1903–1908 besucht und – wie aus dem Bericht hervorgeht – sehr gut gelernt (Staatsarchiv Kattowitz, Zweigstelle Teschen).

8

Pfarrplatz (heute plac Dominikański) mit dem Bau des Generalvikariats für Österreichisch-Schlesien und dem Denkmal Kaiser Josephs II. Auf dem Foto links der Eingang zum Lehrerbildungsanstalt mit der Übungsschule, an der auch angehende Lehrer unterrichteten. Heute Verband der Bauschulen (Zespół Szkół Budowlanych). Foto um 1900 (Museum Teschener Schlesiens).

9

Nach Abschluss der Grundschule begann Viktor 1908 ein Studium am Erzherzog-Albrecht-Gymnasium (k.k. Albrecht-Gymnasium) am Kirchplatz (heute plac Kościelny). Heute beherbergt das Gebäude die Grundschule der Evangelischen Gesellschaft (Szkoła Podstawowa Towarzystwa Ewangelickiego). Ein Jahr später zog das Gymnasium in ein neues, größeres Gebäude am heutigen Slowackiego-Platz um. Foto um 1885 (Museum Teschener Schlesiens, Cieszyn).

10

Studentenliste der Klasse I.B des Erzherzog-Albrecht-Gymnasiums in Teschen (hervorragende Schüler sind mit einem Sternchen gekennzeichnet) aus dem Bericht für das Schuljahr 1908/1909. Obwohl Viktor Ullmann diese Schule nur ein Jahr besuchte, zählte er auch hier zu besten Schülern (Teschener Bibliothek, Cieszyn).

11

Plakat zum „Skandalkonzert“ vom 30. März 1913.

12

Das 1873 erbaute Gymnasium in der Wiener Kundmangasse besuchte Viktor Ullmann seit 1909 und legte hier 1916 auch sein „Kriegsabitur“ ab.

13 — 14

Zwei „Ikonen“ des Wiener Musiklebens, die Hofoper (heute Staatsoper) und das Gebäude des Wiener Musikvereins, besuchte junger Viktor mit seiner Mutter oder mit Freunden.

15

Viktor Ullmann (ganz rechts) mit seinen Kameraden auf seinem einzigen erhaltenen Kriegsfoto aus einer unbekanntesten ungarischen Zeitung von 1917 (Staatsbibliothek zu Berlin, Musikabteilung).

16

Die riesige Haubitze mit Kaliber 38 cm, die von Škoda-Werken in Pilsen für das Heer hergestellt wurde und zu den gefürchtetsten österreichischen Waffen gehörte, erlebte Ullmann persönlich. Im Bild: Zeichnung aus der Bedienungsanleitung für den Waffengebrauch (Kriegsarchiv Wien).

17

Plakat für das Konzert Viktor Ullmanns mit dem Geiger Josef Szirmai vom 7. März 1918, das nach Ullmanns Verlegung in das Kampfhinterland in der Nähe von Triest stattfand (Staatsbibliothek zu Berlin, Musikabteilung).

18

Kaiserliche Ernennungsurkunde zur Beförderung Viktor Ullmanns zum Leutnant der Reserve. In dieser Funktion schied er im Herbst 1918 aus der k.u.k. Armee aus (Kriegsarchiv Wien).

19

Viktor Ullmann mit seiner ersten Frau Marta Koref (1894–1942), um 1926.

20

Komponist Arnold Schönberg, ein genialer Verfechter der modernen europäischen Musik. Sein Kompositionsseminar in Wien besuchte Ullmann unmittelbar nach dem Krieg und dieser Komponist beeinflusste auch sein Schaffen maßgeblich.

21

Chefdirigent des Neuen deutschen Theaters und heute auch ein geschätzter Komponist Alexander von Zemlinsky leitete das Theater von 1911 bis 1927 und hob die Prager deutsche Oper auf ein europäisches Niveau.

22

Im 1888 eröffneten Neuen Deutschen Theater in Prag begann Ullmann 1920 seine professionelle Musikerlaufbahn (Postkarte, um 1900).

23

Schriftsteller Albert Steffen, die führende Persönlichkeit der anthroposophischen Bewegung seit 1925. Seit Ende der zwanziger Jahre identifizierte sich Ullmann mit dieser Lehre und vertonte auch einige Gedichte Steffens.

24

Stadttheater in Ústí nad Labem, wo Viktor Ullmann in der Spielzeit 1927/28 als Operndirektor wirkte (Postkarte von 1912).

25

Das sog. Goetheanum, bis heute Sitz der Anthroposophischen Gesellschaft in Dornach bei Basel. Dieses Gebäude wurde 1925–1928 als zweiter Sitz der Gesellschaft errichtet, nachdem das erste Haus abgebrannt war. Den architektonischen Grundentwurf hat noch vor seinem Tod Rudolf Steiner geschaffen.

26

Anna Ullmann, geb. Winternitz (1907–1944), Ullmanns zweite Frau, stammte aus einer angesehenen Prager jüdischen Familie. Sie studierte nach dem Vorbild ihres Vaters in Prag Medizin und gebar ihrem Mann 4 Kinder.

27

Maximilian Ullmann (1932–1944), das älteste der Ullmann-Kinder, wurde in Stuttgart geboren und ist ebenso wie seine Eltern und sein jüngster Bruder zum Opfer des Holocaust geworden.

28

In Stuttgart, im Bürgersteig vor der Schellbergstraße 62, wo die Ullmanns während ihrer „Unternehmerepisode“ wohnten, befinden sich heute Stolpersteine zum Gedenken an Vater und Sohn Ullmann.

29

Nach der Besetzung der Tschechoslowakei durch Nazis im März 1939 wird Ullmanns österreichischem Pass im Nu die Gültigkeit entzogen und er muss einen Antrag auf die Ausstellung eines „Ausweises“ des Protektoratsbürgers stellen (Nationalarchiv der Tschechischen Republik, Prag).

30

Nach der Scheidung von Anna im August 1941 heiratet Viktor bereits zwei Monate später zum dritten Mal Elisabeth Frank-Meissl. Einer der Gründe für eine so schnelle Heirat ist die Befürchtung, dass er als ein „lediger Mann“ in einen der ersten Judentransporte eingereiht würde, die von Prag aus irgendwohin nach Polen fahren. Ein Jahr später können jedoch weder er noch seine Frau einem Transport nach Theresienstadt entkommen...

31

Im Frühjahr 1938 stirbt Ullmanns Vater in Wien und setzt seinen Sohn zum Gesamterben ein. Und obwohl es Viktor gelingt, das Erbe nach Prag zu überführen, wollen die NS-Behörden im kurz davor besetzten Österreich einen Überblick über den Besitz auch schon verstorbener Juden haben. Im Bild Formular „Verzeichnis über das Vermögen von Juden nach dem Stand vom 27. April 1938“, das trotz des bereits verstorbenen Vaters Maximilian in der ersten Person ausgefüllt ist (Österreichisches Staatsarchiv, Wien).

32

Psychiatrisches Sanatorium in Wiesneck in Süddeutschland, gegründet und geleitet von Friedrich Husemann. Hier ließ sich Ullmann um die Jahreswende 1937–1938 wegen seiner durch Überarbeitung entstandenen psychischen Probleme behandeln.

33

Die österreichische Festung Theresienstadt auf einem Plan aus der Zeit der Habsburger Monarchie. Die innerhalb der Festung entstandene klassische Garnisonsstadt räumten Nazis 1941 und bauten hier „Die Stadt, die der Führer den Juden schenkte“ auf, wie der heuchlerische Untertitel des hier 1944 gedrehten Propagandafilms lautete.

34

Dirigent und Komponist Rafael Schächter war der Spiritus Agens des Musiklebens im Ghetto Theresienstadt.

35

Eine weitere wichtige Persönlichkeit des Musiklebens in Theresienstadt war der später berühmte tschechische Dirigent Karel Ančerl (ein Bild aus Jugendjahren).

36

Mit Mithäftlingen bereitete Schächter im November 1942 auch eine Aufführung von Smetanas „Verkauften Braut“ vor. Im Bild das Plakat für diese Aufführung.

37 — 38 — 39

Eine wahre Legende unter den Theresienstädter Operaufführungen war Hans Krásas Oper „Brundibár“, die für Kindersänger und -publikum komponiert wurde (Plakat und Fotos von der Aufführung in Theresienstadt; Porträt von Hans Krása, der ebenfalls in Auschwitz umkam).

40

Noch heute ist an Wänden einiger Gebäude in Theresienstadt die Nummerierung der „Blöcke“ zu sehen, in die Nazis die ganze Stadt einteilten. Im Bild die Nummern des Gebäudes, in dem das sogenannte Lagercafé eingerichtet war, wo auch einige Musikproduktionen stattfanden. (Foto: © Herbert Gantschacher, 2014).

41

Plakat für das zweite Konzert des „Studios für neue Musik“, mit dessen Leitung Viktor Ullmann kurz nach seiner Ankunft in Theresienstadt beauftragt wurde.

42

Titelblatt des Melodrams „Die Weise von Liebe und Tod des Cornets Christoph Rilke“, eines weiteren wichtigen und oft aufgeführten Werkes, das Ullmann in Theresienstadt schrieb. Kopie des Originals (Privatarchiv H.Gantschacher).

43

Titelseite der Opernpartitur „Kaiser von Atlantis oder Die Tod-Verweigerung“. Das Original wird zusammen mit anderen erhaltenen Theresienstädter Manuskripten Ullmanns in Basel im Archiv der Paul Sacher Stiftung aufbewahrt. Im Bild eine Faksimile-Kopie (Privatarchiv H.Gantschacher).

44

Die Proben für diese Oper verliefen direkt in Theresienstadt im Frühjahr und Sommer 1944, aber die Aufführung scheiterte schließlich aufgrund der Meinungsverschiedenheiten zwischen den Ausführenden und dem Autor während des Probenpro-

zesses. Die Schlüsselrolle des Todes wurde dem Bassisten Karl Berman anvertraut, einem späteren hervorragenden Solisten des Prager Nationaltheaters in den sechziger und siebziger Jahren. Im Bild das Manuskript des sogenannten Rollenbuchs – der Abschrift des Berman-Parts (das Original wird in der Gedenkstätte Theresienstadt aufbewahrt).

45

Dank dem Prager Philosophen Emil Utitz konnten Ullmanns Theresienstädter Werke bis heute gerettet werden (Foto aus dem von den Nazis zusammengestellten sogenannten „Theresienstädter Prominentenalbum“, Kopie (Privatarchiv H. Gantschacher).

46

1995, zu Anlass der tschechischen Erstaufführung des „Kaisers von Atlantis“ im Prager Nationaltheater, konnten noch zwei Überlebende aus Theresienstadt einander begegnen: Eva Herrmannová (sitzend, ganz links), damals die Opernchefin des Nationaltheaters, und Karel Berman (stehend), emeritierter Bassist der gleichen Bühne, der in Theresienstadt die Rolle des Todes in diesem Werk darstellen sollte.

zur autorin dieser broschüre

Magdalena Živná stammt aus Prag, wo sie ihr ganzes Leben lebt und arbeitet. Sie studierte Musik- und Theaterwissenschaft an der Karlsuniversität und sammelte anschließend Erfahrungen als Übersetzerin, Journalistin und Publizistin in in- und ausländischen Medien. Gleichzeitig widmete sie sich von Beginn ihrer beruflichen Laufbahn an kulturellen Themen aus dem deutschsprachigen Raum. 1992 gründete sie als selbstständige Unternehmerin die Kommunikationsagentur NOEMI Arts&Media, die sich systematisch der Entwicklung tschechisch-deutscher und tschechisch-österreichischer Kulturbeziehungen und Projekte widmet. Seit 2015 beschäftigt sie sich intensiv mit der Person und dem Werk von Viktor Ullmann.

opery terezínských skladatelů

Nastudováním dvou jednoaktovek Viktora Ullmanna *Rozbitý džbán a Císař Atlantidy* aneb *Odepření smrti* pokračuje opera Národního divadla moravskoslezského v dramaturgické řadě *Opery terezínských skladatelů*. Cyklus, který byl zahájen v sezóně 2021/2022 uvedením opery Hanse Krásy *Zásnuby ve snu*, zahrnuje díla tří pozoruhodných skladatelů, kteří byli nedílnou součástí meziválečné československé hudební scény. Do jejich životů nemilosrdně zasáhla druhá světová válka. Vzhledem ke svému židovskému původu se stali po nacistické okupaci naší země, v protektorátu Čechy a Morava, občany druhé kategorie. Nejprve byli zbaveni většiny občanských práv, následně deportováni do nacisty vytvořeného židovského ghetta v Terezíně a nakonec posláni ke „konečnému řešení“. Tedy k fyzické likvidaci. Tento tragický osud potkal všechny tři skladatele. Jsou jimi Hans Krása (1899–1944), Viktor Ullmann (1898–1944) a Pavel Haas (1899–1944). Z ghetta v Terezíně byli 16. října 1944 odvezeni transportem smrti do koncentračního tábora Osvětim II. – Březinka. Zde byli hned po příjezdu, pravděpodobně 18. října, zavražděni v plynové komoře. Stejně tak mělo být z historie vymazáno jejich skladatelské dílo. Až teprve konec komunistické totality po roce 1989 přinesl postupně díla i osobnosti (nejen) těchto umělců pozvolna zpět

do našeho aktuálního kulturního a společenského prostředí a vědomí. Operní díla Hanse Krásy, Viktora Ullmanna a Pavla Haase uvádíme na naše jeviště v první řadě pro jejich nespornou inspirativní uměleckou kvalitu – jako pozoruhodná díla domácí operní tvorby první poloviny 20. století. A také jako alespoň částečné splacení dluhů a křivd nedávné minulosti. Jako součást poznávání pestré kulturní palety meziválečného Československa, jejíž některé představitelé obě následující totality, nejprve nacistická a následně komunistická, postupně odsoudily k smrti a k totálnímu zapomnění.

Třídílný cyklus *Opery terezínských skladatelů* je vedle smetanovského operního cyklu *Ostrava 2024* druhým velkým příspěvkem opery Národního divadla moravskoslezského k Roku české hudby 2024. Tentokrát je čtyřka na konci data 18. října 1944 tragickým připomenutím násilné likvidace podstatné části české kulturní elity.

I to by měl Rok české hudby, jehož tradici otevřely oslavy 100. výročí narození Bedřicha Smetany v mladé demokratické Československé republice v roce 1924, připomínat a reflektovat.

jiří nekvasil

ředitel
Národního divadla moravskoslezského

opern theresienstädter komponisten

Mit der Inszenierung von zwei Einaktern des Komponisten Viktor Ullmann „Der zerbrochene Krug“ und „Der Kaiser von Atlantis oder Die Tod-Verweigerung“ setzt die Oper des Mährisch-Schlesischen Nationaltheaters ihre dramaturgische Reihe „Opern Theresienstädter Komponisten“ fort. Der Zyklus, der in der Saison 2021/2022 mit der Premiere von Hans Krásas Oper „Verlobung im Traum“ startete, präsentiert Werke von drei bemerkenswerten Komponisten, die ein fester Bestandteil der tschechoslowakischen Musikszene in der Zwischenkriegszeit waren. Der Zweite Weltkrieg griff gnadenlos in ihr Leben ein. Aufgrund ihrer jüdischen Herkunft wurden sie nach der Nazi-Besetzung unseres Landes, im neuerrichteten „Protektorat Böhmen und Mähren“, zu Bürgern zweiter Klasse. Ihnen wurden zunächst die meisten Bürgerrechte entzogen und dann wurden sie in das von den Nazis geschaffene jüdische „Ghetto Theresienstadt“ deportiert, um schließlich zu der „Endlösung“ geschickt zu werden. Das heißt, zu ihrer physischen Vernichtung. Dieses tragische Schicksal ereilte alle drei in unserem Zyklus vertretene Komponisten – Hans Krása (1899–1944), Viktor Ullmann (1898–1944) und Pavel Haas (1899–1944). Am 16. Oktober 1944 wurden sie mit dem sog. Künstlertransport aus Theresienstadt in das Vernichtungslager Auschwitz – Birkenau gebracht. Hier wurden sie gleich nach ihrer Ankunft, wahrscheinlich am 18. Oktober, in der Gaskammer ermordet. Ebenso sollte ihre Kompositionsarbeit aus der Geschichte gelöscht werden. Erst das Ende der kommunistischen Totalität nach 1989 ermöglichte es, Werke und Persönlichkeiten (nicht nur) dieser Künstler allmählich wieder in unser heutiges kulturelles und gesellschaftliches Leben und Bewusstsein zurück zu bringen. Die Opernwerke von Hans Krása, Viktor Ullmann und Pavel Haas präsentieren

wir auf unserer Bühne vor allem wegen ihrer unbestreitbaren künstlerischen Inspirationsqualität – als einzigartige Belege des heimischen Operschaffens der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts. Wir wollen damit auch eine zumindest teilweise Tilgung der Schulden und die Behebung der Ungerechtigkeiten der jüngeren Vergangenheit erreichen. Und wir inszenieren diese Werke auch als eine Möglichkeit des weiteren Kennenlernens der vielfältigen kulturellen Palette der Tschechoslowakei der Zwischenkriegszeit, derer einige Vertreter von beiden nachfolgenden totalitären Regimes, zuerst dem national-sozialistischen und dann dem kommunistischen, nicht nur zum Tode, sondern auch zur völligen Vergessenheit verurteilt wurden.

Der dreiteilige Zyklus „Opern Theresienstädter Komponisten“ stellt neben dem Smetana-Opernzyklus „Ostrava 2024“ einen zweiten großen Beitrag der Oper des Mährisch-Schlesischen Nationaltheaters zum „Jahr der tschechischen Musik 2024“ dar. In diesem Fall bedeutet jedoch die Vier am Ende des Datums 18. Oktober 1944 eine tragische Erinnerung an die gewaltsame Liquidation eines wichtigen Teils der tschechoslowakischen Kulturelite.

Auch diese Tatsache sollte das „Jahr der tschechischen Musik“, dessen Tradition mit Feierlichkeiten anlässlich des 100. Geburtsjubiläums von Bedřicha Smetana 1924 in der jungen demokratischen Tschechoslowakischen Republik begann, ins Gedächtnis rufen und reflektieren.

jiří nekvasil

Intendant
des Mährisch-Schlesischen Nationaltheaters

musica non grata

»... a přeče zní dál!«

Musica non grata, mezinárodní hudební a kulturní projekt České republiky a Spolkové republiky Německo, organizovaný Národním divadlem Praha a finančně podporovaný Německým velvyslanectvím v Praze, je věnován bohatému, především česko-německo-židovskému hudebnímu životu v Praze mezi světovými válkami, který skončil v letech 1938–1939 s nacistickou okupací a cizí nadvládou. Téměř 80 let od začátku okupace a zhruba 75 let od konce války nabízí projekt víceletý cyklus jevištních inscenací a koncertantních uvedení, komorních a symfonických koncertů s díly perzekvovaných skladatelů a skladatelek, i náročný vědecký doprovodný program. Cyklus byl slavnostně zahájen 30. srpna 2020 koncertem ve Státní operě Praha.

musica non grata — »nežádoucí hudba«

Město Praha po první světové válce: V tavícím kotli kultur a jazyků hledají umělci a umělkyně cosi nového, umělecká spojení v nových formách vyjádření, dosud neslyšených, neviděných, o nichž dosud nikdo nečetl. Přímo uprostřed města jsou tři slavné operní domy:

Národní divadlo zvané »Zlatá kaplička«, německá opera (Nové německé divadlo), vybudovaná německy mluvícím měšťanstvem, a Stavovské divadlo, místo, kde měly světové premiéry opery Wolfganga Amadea Mozarta Don Giovanni a La Clemenza di Tito. Avšak toto kulturní bohatství zničil národní socialismus, cizí vláda a vražedný dekret nacistů o »zvrhlé hudbě«. Četní skladatelé a umělci byli deportováni do koncentračního tábora Terezín; mnoho z nich zavražděno v Osvětimi.

Zde začíná myšlenka cyklu Musica non grata. Sleduje tvůrčí činnost v Praze jako evropském hlavním městě kultury mezi dvěma světovými válkami – »nežádoucí hudba« skladatelů a skladatelek první republiky se znovu rozeznívá! Patří k ní díla takzvaných »terezínských skladatelů« Pavla Haase, Hanse Krásky, Gideona Kleina a Viktora Ullmanna; umělců jako Franz Schreker, Erwin Schulhoff a Bohuslav Martinů; těch, kteří byli pronásledováni pro svou víru, názory nebo jako členové hnutí odporu. A také umělců, které režim donutil k emigraci a útočiště našli ve svobodném světě, k nimž patřili mj. Ernst Křenek, Erich Wolfgang Korngold, Jaromír Weinberger a Alexander Zemlinsky, v letech 1911–1927 šéf opery

Nového německého divadla v Praze a vychovatel mnoha skladatelů. Projekt Musica non grata věnoval v roce 2021 150. výročí jeho narození samostatný festival. Dalšími těžišti jsou bohatá židovská kultura Prahy a hudba žen skladatelek, které vytvořily zajímavá díla; k nim patří Julie Reisserová, Sláva Vorlová, Ilse Weber, Lena Stein-Schneider a Vítězslava Kaprálová, žačka Bohuslava Martinů, která zemřela pětadvacetiletá ve Francii a ve svém krátkém životě vytvořila mimořádná symfonická a vokální díla. Rok 2023 je věnován mimo jiné inscenacím Šaty dělají člověka Alexandra Zemlinského, Tuttiřántchen Paula Hindemitha, kantátě Písně z Gurre Arnolda Schönberga a bude také uspořádán třetí ročník Hudební akademie Terezin, který se zaměří na jmenované skladatelky a představí řadu dosud neslyšené hudby z jejich pera. Je a bude to zážitek!

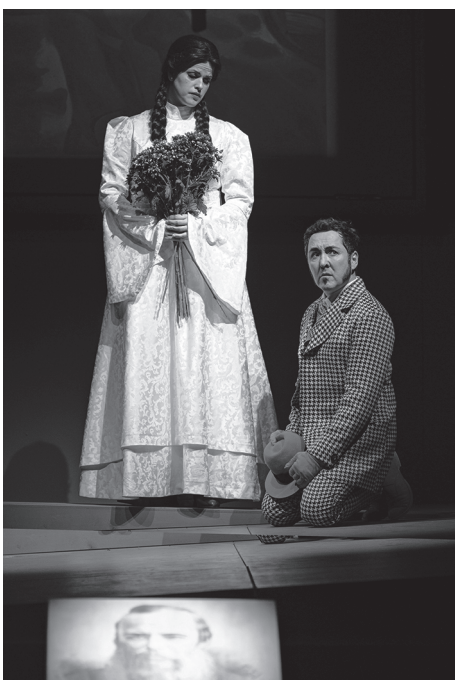

Foto: © Martin Popelář, 2022

kai hinrich müller

český překlad — vlasta reittererová

musica non grata

»... und sie erklingt doch!«

Musica non grata, ein internationales Musik- und Kulturprojekt der Tschechischen Republik und der Bundesrepublik Deutschland, organisiert vom Nationaltheater Prag und finanziell unterstützt von der Deutschen Botschaft Prag, widmet sich dem reichen, vor allem tschechisch-deutsch-jüdischen Musikleben in Prag zwischen den Weltkriegen, das mit der NS-Okkupation und dem Beginn der Fremdherrschaft 1938–1939 weitgehend zum Erliegen kam. Knapp 80 Jahre nach Beginn der Besetzung und rund 75 Jahre nach Kriegsende bietet das Vorhaben eine mehrjährige Serie von Bühnenproduktionen und konzertanten Aufführungen, von kammermusikalischen und sinfonischen Konzerten mit Werken verfolgter Komponist*innen sowie ein anspruchsvolles wissenschaftliches Begleitprogramm. Es wurde am 30. August 2020 mit einem Konzert in der Staatsoper Prag feierlich eröffnet.

musica non grata — »unerwünschte musik«

Die Stadt Prag nach dem Ersten Weltkrieg: Im Schmelztiegel von Kulturen und Sprachen suchen Künstler*innen das Neue, die Verschmelzung der Künste zu neuen Formen, nie gehörte, nie gesehene, nie gelesene Ausdrucksformen. Mittendrin die drei berühmten Opernhäuser der Stadt: das »Goldene Kapelle« genannte Nationaltheater, die vom deutschsprachigen Bürgertum erbaute deutsche Oper (Neues Deutsches Theater) und das Ständetheater, Ort der Uraufführung von u. a. Wolfgang Amadeus Mozarts »Don Giovanni« oder »La Clemenza di Tito«. Doch was so reich war, kam zum Ende – mit den Nationalsozialisten, ihrer Fremdherrschaft und ihrem mörderischen Dekret einer »Entarteten Musik«. Zahlreiche

Komponist*innen und Künstler*innen wurden u. a. ins Konzentrationslager Theresienstadt verschleppt; viele von ihnen in Auschwitz ermordet.

An dieser Stelle setzt die Arbeit von »Musica non grata« an. Dem kreativen Treiben in Prag als einer europäischen Kulturhauptstadt zwischen den beiden Weltkriegen wird nachgespürt – die »unerwünschte Musik« von Komponist*innen der Ersten Republik erklingt erneut! Dazu zählen u. a. die Werke von so genannten »Theresienstädter Komponisten« wie Pavel Haas, Hans Krása, Gideon Klein und Viktor Ullmann; von Musikern wie Franz Schreker, Erwin Schulhoff und Bohuslav Martinů, die u. a. wegen ihres Glaubens, ihrer Ansichten oder als Mitglieder der Widerstandsbewegung verfolgt wurden. Auch Künstler, die das Regime zur Emigration zwang und die in der freien Welt Zuflucht fanden, rücken in den Fokus, darunter u. a. Ernst Křenek, Erich Wolfgang Korngold, Jaromír Weinberger und Alexander Zemlinsky, der von 1911 bis 1927 als Musikdirektor des Neuen Deutschen Theaters in Prag wirkte und der musikalischer Ziehvater vieler Komponist*innen war. 2021 widmete ihm Musica non grata ein Festival aus Anlass seines 150. Geburtstags. Weitere Schwerpunkte liegen zudem auf der reichen jüdischen Musikkultur Prags und auf der Musik von Frauen, die außergewöhnliche Werke schrieben, darunter Julie Reisserová, Sláva Vorlová, Ilse Weber, Lena Stein-Schneider und Vítězslava Kaprálová, die im Alter von 25 Jahren in Frankreich starb. Schülerin von Bohuslav Martinů, hat sie in ihrem kurzen Leben beeindruckende sinfonische und vokale Werke hinterlassen. Das Jahr 2023 widmet sich neben der Produktion von u. a. Alexander Zemlinskys »Kleider machen Leute«, Paul Hindemiths »Tuttifantchen«, Arnold Schönbergs Gurre-Liedern und der dritten Auflage der Terezín Summer School schwerpunktmäßig jenen Komponistinnen und präsentiert eine Reihe von bisher nicht gehörter Musik aus ihren Federn. Ein Erlebnis!

Foto: © Zdeněk Sokol, 2022

Foto: © Serghei Gherciu, 2023

Foto: © Serghei Gherciu, 2023

viktor ullmann neklidný středoevropan

libreto výstavy ke 120. výročí narození
skladatele viktora ullmanna (1898—1944)

vydání u příležitosti premiéry jeho operních děl
v Národním divadle moravskoslezském 16. a 18. února 2023

pořadatel výstav Městská knihovna Český Těšín a partneři

konání výstav Café Avion, Český Těšín, listopad 2018
Reprízy v září 2020 a dubnu 2022

autorka výstavy a závěrečné stati © PhDr. Magdalena Živná

polský překlad Anna Žertka-Bednarek, Jacek Kasperczyk
německý překlad Magdalena Živná

Texty k výstavě byly pro toto vydání zrevidovány a aktualizovány
a nově byla doplněna závěrečná stať. Použité obrazové materiály
pocházejí, není-li uvedeno jinak, z archivu autorky.

redakce Magdalena Živná, Kateřina Svobodová, Pavla Březinová

grafická úprava Ondřej Czubaj

motiv obálky Pavel Noga

písma Athelas, Protipo

tisk Tiskárna V Dubí s. r. o.,

vydalo Národní divadlo moravskoslezské, p. o.

v Ostravě v roce 2023

První vydání

sekretariat@ndm.cz

www.ndm.cz

ISBN 978-80-88449-33-1

viktor ullmann niespokojny środkowo- europejczyk

libretto do wystawy biograficznej
w 120. rocznicę urodzin
kompozytora viktora ullmanna
(1898—1944)

wydanie z okazji premiery jego
oper w narodowym teatrze
morawsko-śląskim w ostrawie
16 lutego 2023 r.

organizator wystawy Biblioteka Miejska w Czeskim
Cieszynie i partnerzy
miejsce wystawy Café Avion, Czeski Cieszyn,
listopad 2018; Wznowienia:
wrzesień 2020, kwiecień 2022
autorka © PhDr. Magdalena Živná
polskie tłumaczenie Anna Žertka-Bednarek,
Jacek Kasperczyk
niemieckie tłumaczenie Magdalena Živná

Teksty do wystawy zostały do tego
wydania zmienione i zaktualizo-
wane, dodano też nowy artykuł
końcowy. Jeśli nie zaznaczono
inaczej, użyte zdjęcia pochodzą
z archiwum autorki.

redakcja Magdalena Živná, Kateřina
Svobodová, Pavla Březinová
design graficzny Ondřej Czubaj
motyw okładki Pavel Noga
czcionki Athelas, Protipo
drukarnia Tiskárna V Dubí s. r. o., Ostrava
wydawca Narodowy Teatr Morawsko-Śląski
Ostrava, 2023 r.
Pierwsze wydanie
sekretariat@ndm.cz
www.ndm.cz

viktor ullmann unruhiger mitteleuropäer

textbuch der biografischen
ausstellung zu anlass des
120. geburtstags des komponisten
viktor ullmann (1898—1944)

ausgabe zu anlass der urauf-
führung seiner opernwerke in
NDM ostrava am 16. februar 2023

veranstalter Stadtbibliothek Český Těšín
der ausstellung und Partner
präsentation Café Avion, Český Těšín,
der ausstellung november 2018; Wiederholungen:
september 2020, april 2022
verfasserin © PhDr. Magdalena Živná
übersetzung Anna Žertka-Bednarek,
ins polnische Jacek Kasperczyk
übersetzung Magdalena Živná
ins deutsche

Ausstellungstexte wurden für diese
Ausgabe revidiert und aktualisiert
und der Abschlussaufsatz neu
ergänzt. Das verwendete Bildmaterial
ist, falls nicht anders angeführt, dem
Archiv der Verfasserin entnommen.

redaktion Magdalena Živná, Kateřina
Svobodová, Pavla Březinová
grafikdesign Ondřej Czubaj
covermotiv Pavel Noga
schriftsatz Athelas, Protipo
druckerei Tiskárna V Dubí s. r. o., Ostrava
herausgeber Mährisch-Schlesischen National-
theaters in Ostrava im Jahr 2023
i. Auflage
sekretariat@ndm.cz
www.ndm.cz

Císař Atlantidy aneb Odepření smrti
Cesarz Atlantydy albo Odmowa Śmierci
Der Kaiser von Atlantis oder Die Tod-Verweigerung
2023

Tuto publikaci jsme vydali u příležitosti uvedení dvou jednoaktových oper Viktora Ullmanna „Rozbitý džbán“ a „Císař Atlantidy aneb Odepření smrti“, které nastudoval soubor opery Národního divadla moravskoslezského v rámci dramaturgické řady Opery terezínských skladatelů a v koprodukcí s Národním divadlem v rámci projektu Musica non grata (2020–2023) s podporou Velvyslanectví Spolkové republiky Německo Praha (premiéry 16. a 18. února 2023 v 18:30 hodin v Divadle Antonína Dvořáka).

Tę publikację wydaliśmy z okazji premiery dwóch jednoaktowych oper Viktora Ullmanna „Rozbity dzban” i „Cesarz Atlantydy albo Odmowa Śmierci”, które wykonał zespół operowy Narodowego Teatru Morawsko-Śląskiego w ramach cyklu dramaturgicznego – Opery Kompozytorów Terezińskich, w koprodukcji z Teatrem Narodowym w ramach projektu „Musica non grata” (2020–2023), przy wsparciu Ambasady Republiki Federalnej Niemiec w Pradze (premiery 16 i 18 lutego 2023 roku o godzinie 18:30 w Teatrze im. Antonína Dvořáka).

Das Dieses Heft veröffentlichten wir anlässlich der Erstaufführung von zwei Opern-Einaktern des Komponisten Viktor Ullmann „Der zerbrochene Krug“ und „Der Kaiser von Atlantis oder Die Tod-Verweigerung“. Die Werke hat das Ensemble des Mährisch-Schlesischen Nationaltheaters im Rahmen der dramaturgischen Reihe „Opern Theresienstädter Komponisten“ einstudiert und in Koproduktion mit dem Nationaltheater Prag im Rahmen des Projekts Musica non grata (2020–2023) mit der Unterstützung der Botschaft der Bundesrepublik Deutschland umgesetzt. (die Premieren fanden am 16. und 18. Februar 2023 um 18:30 im Antonín-Dvořák-Theater in Ostrava statt).

MĚSTSKÁ KNIHOVNA
ČESKÝ TĚŠÍN

NÁRODNÍ DIVADLO
MORAVSKOSLEZSKÉ

www.viktor-ullmann-festival.cz

www.knihovnatesin.cz

www.ndm.cz

